

הפירוש המיוחס לרש"י לספר עזרא-נחמיה*

ערן ויזל**

הפירוש לספר עזרא-נחמיה, שלעתים קרובות מכונה במחקר 'הפירוש המיוחס לרש"י לעזרא-נחמיה', הוא פירוש מוכר ונפוץ. הפירוש נדפס לראשונה בנאפולי בשנת 1487, לאחר מכן בוונציה בשנת 1517, וגם בפעם השלישית בוונציה, בשנת 1525. דפוס אחרון זה, שהוא מהדורת מקראות גדולות המפורסמת של יעקב בן חיים, קבע את נוסח הפירוש מאז ואילך. בשנת 1623 נדפס הפירוש בלובלין (מהדורת המגיד)¹, ומלבד מהדורתו של יעקב בן חיים השתמש המהדיר גם בכתב יד של פירוש רש"י שכלל את הפירוש לעזרא-נחמיה ותיקן על פיו את הנוסח ולפעמים ציין את תיקונו שלו בסוגריים. מהדורת ורשה 1860 תלויה אף היא במהדורתו של יעקב בן חיים אך שמרה גם על כמה מהערות הסוגריים של מהדורת המגיד, ונוספה בה הערה לפירוש לנחמיה ו 17 מאת אלכסנדר זיסקינד.² מכאן ואילך הפירוש נדפס לפי נוסח מהדורה זו³ ומופיע בכל מהדורה סטנדרטית של מקראות גדולות הכוללת את ספרי הכתובים. אם כן, הפירוש לעזרא-נחמיה ידוע היטב, אך אף על פי כן הוא כמעט שלא נדון במחקר, והמעט שנכתב על אודותיו נוגע לשאלת ייחוסו לרש"י. כידוע, יש כמה חיבורים המיוחסים לרש"י שמקובל לטעון שרש"י לא חיברם, ובהם פירושים לכמה מסכתות מן התלמוד הבבלי, סוף הפירוש לספר איוב המובא במקראות גדולות בשם רש"י והפירושים המובאים בשמו לספרים עזרא-נחמיה ודברי הימים. ייחוסם של כמה מן החיבורים הללו עדיין נתון במחלוקת בקרב החוקרים, ואילו על אחרים יש הסכמה רחבה שאינם של רש"י ומיוחסים לו שלא בצדק. אשר לפירוש לעזרא-נחמיה – אברהם גייגר הוא הראשון ששלל את ייחוסו הפירוש לרש"י במאמר משנת 1864.⁴

* תודתי למורתי היקרה, פרופ' שרה יפת, על הערותיה החשובות.

** החוג למקרא, האוניברסיטה העברית, הר-הצופים, ירושלים.

¹ על מהדורה זו ראו מ"ל קצנלנבוגן, יהושע שופטים עם פירוש רש"י על-פי כתבי-יד ודפוסים ראשונים [...], ירושלים תשמ"ז, עמ' 3–4; י"ש פנקובר, 'פירוש רש"י לספר יחזקאל – לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות "הכתר"', עיוני מקרא ופרשנות (מנחות ידידות והוקרה למנחם כהן), ז (תשס"ה), עמ' 433–436.

² א' זיסקינד, ספר יסוד ושורש העבודה של התפלה והתורה והמצות, הוראדנא–ווילנא תקע"ז, קיז ע"א (המהדורות החדשות של הספר אינן כוללות את הערותיו על פירוש רש"י).

³ לנסח הפירוש לעזרא א 1 הכולל שינויים קלים ראו H. Jolowicz, *Ein Bruchstück aus dem Bibel-Commentar des Rabbi Salomo Ben Isaak gen. Raschi ueber [...]* *Esra I, 1*, Koenigsberg 1864, p. x

⁴ א' גייגר, 'על דבר הפי' לעזרא המיוחס לר"י קרא ואוד'ת הפי' אשר בידינו הנדפס על שם רש"י, אוצר נחמד, מחברת הרביעית (אסף וקבץ: י' בלומענפעלד), ווין תרכ"ד, עמ' 44 (בשאר

גייגר העיר באופן כללי ש'סגנון לשונו ודרך פירושו [של הפירוש לעזרא-נחמיה] אינם כלשונו וכדרכו [של רש"י], אך לא הביא לדבריו כל ראיה. לדעתו, מחבר הפירוש הוא לא אחר מר' יוסף קרא, והוא הביא חמש ראיות לקביעתו:

- (1) 'כן הוא דרכו [של יוסף קרא] לסתור פירוש אחר ואם גם הוא פ' התלמוד. אך גייגר אינו מציין דוגמה של סתירה כזאת בפירוש לעזרא-נחמיה, ולא מצאתי דוגמה לכך בפירוש;
- (2) 'מליצת "ואיני יכול לפתור" [שמשמשת את יוסף קרא] נמצא זה בפ' לעזרא-נחמיה]. ראייה זו חזקה בהרבה: 'איני יכול לפתור' משמש את מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה שלוש פעמים (פירושו לעזרא ב 63; נחמיה א 1; א 7) ומופיע שלוש פעמים גם בפירושי יוסף קרא (יש' ה 1; יח' יא 1; ה' ח 4).⁵ אך הביטוי נמצא גם בפירוש רשב"ם (קה' ד 13), ומכאן שאיננו ייחודי לקרא;
- (3) בפירוש לעזרא ז 12 כותב הפרשן: 'גמיר וכפנת – ספיקא היא בידל',⁶ ולדעת גייגר גם 'מדרכו [של יוסף קרא] לאמר כי עד הנה לא הבין את הפסוק כראוי'. הביטוי עצמו, 'ספיקא היא בידל', אינו מוכר מפרשנות התקופה, אך עצם ההודאה שהכתוב אינו ברור אינה מיוחדת ליוסף קרא;⁷
- (4–5) 'מדרך הר"ק [=יוסף קרא] והרשב"ם להעיר על המשפט המקרא [=סגנון המקרא] להכפיל מלה אם המאמר ארוך או גם במאמרי שיר וככה דברי המבאר לנחמ' ד, יג'; 'רחוק הוא ממשפט רש"י לעבור בקל על סתירה בין שני כתובים ולדחפה בקש והוא קרוב יותר אל משפט הר"י קרא, למשל דבריו לנחמ' ז, ז'. כפי שיתברר להלן, הפירושים לנחמיה ד 13; ז 7 משקפים את זיקת הפירוש לעזרא-נחמיה לפירושי רשב"ם, ואין בינם ובין פירושי יוסף קרא דבר.

עמודי המאמר עוסק גייגר בפירוש נוסף לעזרא-נחמיה [ראו להלן, הערה 212] ובפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים). המאמר נדפס שנית בתוך: ש"א פאזנאנסקי (עורך), קבוצת מאמרים מאת אברהם גייגר, יוצאים לאור בשנת המאה להולדת מחברם, ורשה תר"ע, עמ' 179–183. לא מצאתי משהו שקדם לגייגר בכך, ראו למשל חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), ספר שם הגדולים, ירושלים תשנ"ד, עמ' קפח (ערך ל"ה: 'רש"י הוא רבינו שלמה יצחקי'), שדן באריכות בחיבורים המיוחסים לרש"י, ומדבריו עולה שלא חשד שרש"י לא חיבר את הפירוש לעזרא-נחמיה.

⁵ ועוד מעט ביטויים דומים: 'איני יכול לעמוד על פתרונו' (שמ"ב ח 18); 'אין אתה יכול לפותרו' (ה' ו 5; חב' ב 16). לנתונים כאן ובמקומות נוספים במאמר נעזרתי בתכנת מקראות גדולות 'הכתר' ובפרויקט השו"ת.

⁶ גרסת הדפוסים: 'בידל', וגייגר הציע לתקנה לפי כתב יד שבדק. על פי בדיקתי, כמה מכתבי היד גורסים 'בידל', ובאחרים הפירוש כלל אינו מופיע. על סמך נתונים אלה דומני שנכון לשער שמדובר בתוספת שנוספה לפירוש מיד אחרת, ולימים היא נשתבשה ואינה מייצגת את הפרשן (וראו עוד להלן, בהערה 19). לשאלת נוסח הפירוש ועדי הנוסח שנעזרתי בהם במחקר זה ראו בהמשך דבריי.

⁷ על הצהרות מעין 'לא ידעתי פירושו' בפירושי יוסף קרא ורש"י ראו ג' ברין, מחקרים בפירושו של ר' יוסף קרא, תל אביב תש"ן, עמ' 111–123, ואשר לרש"י ראו גם ע' ויזל, "ניתנה התורה הלכותיה ודקדוקיה ופירושיה על ידי משה בסיני": האם הפירושים ניתנים לשחזור? עמדתו של רש"י בסוגיית יסוד', מדעי היהדות, 46 (תשס"ט), עמ' 78–79, והשוו א' סימון, 'משמעותם הדתית של הפשטות המתחדשים', בתוך: הנ"ל, המקרא ואנחנו, תל אביב תשל"ט, עמ' 140.

הצעתו של גייגר שיוסף קרא הוא מחבר הפירוש עוררה את התנגדותו המפורשת של שמואל אברהם פוזנסקי שטען נגדו ש'הוכחותיו אינן מיוסדות כראוי',⁸ אך הוא לא פירט את קביעתו זו. ככל הידוע לי, לא נמצא חוקר שתמך בהצעתו של גייגר, אך עצם הערעור על ייחוס הפירוש לרש"י נתקבל במחקר, אף כי לא מיד.⁹ בעשרות השנים האחרונות כבר מקובל לכנות את הפירוש 'המיוחס לרש"י' ולציין בפשטות שרש"י לא חיברו.¹⁰ אך בד בבד הלכה ונתקבעה במחקר הדעה שהפירוש לעזרא-נחמיה מכיל חומרים מקוריים של רש"י, וכי הוא נתחבר בבית מדרשו ועופד בידי תלמידיו. למשל, אליעזר מאיר ליפשיץ כותב: 'כמדומה [...] [ש]פרוש רש"י לעזרה[!]' ונחמיה מעובד הוא על ידי תלמידים, ועל החמר הקדום של רש"י, נוספו פרושים מבית מדרשו.¹¹ וכיוצא בו אברהם גרוסמן: 'ייתכן כי הפירושים המיוחסים לו [לרש"י] לספרים עזרא ונחמיה מבוססים על פירושים שהוא עצמו כתב, אך הם עברו עיבוד והרחבה בידי תלמידים',¹² וכגון זה עוד רבים אחרים.¹³ לא עלה בידי למצוא חוקר שהביא ראיה כלשהי שתוכיח דעה רווחת זו.

⁸ ש"א פוזנסקי, 'מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא', פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, וורשה תרע"ג, עמ' xiv, הערה 1. אך פוזנסקי מסכים עם גייגר שרש"י איננו מחברו של הפירוש (שם).

⁹ איזיק הירש ויס וחיים מיכל, למשל, שהקדישו דיון לחיבורים המיוחסים לרש"י, עדיין לא ידעו שיש המערערים גם על ייחוס הפירוש לעזרא-נחמיה לרש"י. ראו א"ה ווייס, 'תולדות רבנו שלמה בר יצחק', בית תלמוד, שנה שנייה (תרמ"ב), עמ' 262; ח' מיכל, אור החיים הוא ספר ערוך לידיעת חכמי ישראל וספריהם, פראנקפורט תרנ"א, עמ' 585, סימן 1195.

¹⁰ למשל ד' ראזין, פירוש התורה אשר כתב רשב"ם הוא רבנו שמואל בן ר' מאיר, ברעסלויא תרמ"ב, עמ' xxxviii; א"י איגוס, 'רש"י ובית מדרשו', בתוך: ב' רות (עורך), ההיסטוריה של עם-ישראל, סדרה שנייה: ימי הביניים, כרך שני, תל אביב תשל"ג, עמ' 132; M. Liber, *Rashi*; 231, Philadelphia 1945, (trans. A. Szold), (בשם: 'Some authors'); ש' קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו, עמ' 231, הערה 48, ועוד רבים, אך אין הסכמה מוחלטת בעניין. ראו י' אבינרי, היכל רש"י, כרך ראשון, מהדורה חדשה מורחבת, ירושלים תש"ם, עמ' 55.

¹¹ א"מ ליפשיץ, רש"י: רבי שלמה יצחקי, ורשה תרע"ב, עמ' קפט.

¹² א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשס"א³, עמ' 183; הנ"ל, רש"י: ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 78.

¹³ 'הפירוש לעזרא ולנחמיה בצורתו הנוכחית אינו מעשה ידיו [של רש"י] אף הוא, הגם שיש בו אולי יסודות שמקורם ברש"י', ב' גלס, פשט ודרש בפרשנותו של רש"י (תרגום: ש' שמידט), ירושלים תשנ"ב, עמ' 145; 'הפירושים שבידינו לעזרא נחמיה [...] אינם של רש"י או, על כל פנים, עובדו ע"י תלמידיו', מ' ארנד, 'פירוש רש"י לתורה', מחניים, 3/א (תשנ"ג), עמ' 92, הערה 4; 'הוא [רש"י] פירש כנראה את התנ"ך כולו, אבל יתכן שפירושו [...] [ל]עזרא ונחמיה [...] נערכו על ידי תלמידיו', ש' שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, תל אביב תשס"א, עמ' 320, הערה 33, וכן משה גרינברג (עורך), פרשנות המקרא היהודית: פרקי מבוא, ירושלים תשנ"ב², עמ' 75 (בשם: 'יש סברה'), ועוד. דעתו של יהודה רוזנטאל שהפירוש הוא מעשי ידיהם של תלמידי הרב סעדיה האשכנזי יסודה בעירוב של אחת הסברות שהועלו בדבר מחבר הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים עם הסברה בדבר מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה. ראו הנ"ל, 'פרוש רש"י על שיר השירים', בתוך: ש' ברנשטיין, ג"א חורגין (עורכים), ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשי"ח, עמ' 131, הערה 5.

בשנת 1989 פרסם יואל פלורסהיים אוסף נרחב של פירושי רש"י לספרי כתובים שליקט מתוך פירושו לתלמוד.¹⁴ פלורסהיים הביא 23 מפירושי רש"י לתלמוד העוסקים בכתובים מספר עזרא-נחמיה והשווה אותם לפירוש המיוחס לרש"י. מסקנתו של פלורסהיים תואמת את הדעה הרווחת במחקר: ההשוואה היא 'הוכחה נוספת ש[הפירוש] הנדפס אינו לרש"י, אם כי אפשר שיש מדבריו המשוקעים בפירושים הללו'.¹⁵ המעניין הוא שבכל מהלך הדיון ביחידות הפירוש חזר פלורסהיים והדגיש את ההבדל שבין פירושי רש"י לתלמוד והאמור בפירוש המיוחס לו לעזרא-נחמיה¹⁶ ולא הביא כל ראיה למסקנתו שהפירוש מכיל גם דברים מקוריים משל רש"י.

לאחרונה דן בפירוש זה מאיר גרובר במבוא המקיף למהדורה האנגלית המבוארת שהוציא לפירוש רש"י לתהלים בשנת 2004.¹⁷ לדבריו, למרות דמיון מסוים במונחים הפרשניים ובמתודולוגיה הפרשנית הפירוש לעזרא-נחמיה איננו מעשה ידיו של רש"י. גרובר דן בתשעה פירושים לעזרא-נחמיה והשווה בינם ובין פירושי רש"י לתלמוד ופירושי לספרי המקרא האחרים. המשותף לדוגמאות הללו הוא שהפירוש לעזרא-נחמיה שונה מפירושי רש"י לתלמוד ולמקרא או נבדל מהם בסגנונו, וגרובר העלה לכך נימוקים חשובים. בפירוש לעזרא ד' 10 כותב הפרשן: 'וכעֶנְתַּ – שם מקום', ושם לפסוק 17 הוא כותב: 'שלם וכעת – מקומות הם'. גרובר, כחוקרים ביקורתיים אחרים, הבין את 'כענת' כמילת מעבר – 'ועתה', וציין שקשה להניח שרש"י עצמו עשוי היה לכתוב פירוש כזה. לדבריו, גם הדעה שהפירוש נכתב בידי מי מתלמידיו של רש"י איננה אפשרית.¹⁸ את הפירושים לעזרא ד' 10, 17 השווה גרובר לפירוש לעזרא ז' 12 שהובא לעיל, הכולל גם הוא את המילה 'כענת', שנוסחו בדפוסים הוא: 'גמיר וכענת – ספיקא היא בידו',¹⁹ וראה בזה סממן לחוסר עקיבות. לאור זאת הוא הציע שאת הפירוש כתב תלמיד מתחיל או קבוצה של תלמידים מתחילים.

¹⁴ י' פלורסהיים, רש"י למקרא בפירושו לתלמוד, כרך ג: כתובים, ירושלים תשמ"ט.

¹⁵ שם, כרך ג, עמ' 264–285, והציטוט מעמ' 264.

¹⁶ 'דברי רש"י אלה חולקים על מה שכתב המיוחס לרש"י כאן' (שם, עמ' 272); 'לסיכום הדברים, לעניין פסוקנו, רש"י בתלמוד חולק על המיוחס לרש"י במקרא' (שם, עמ' 273); 'הפירושים דומים, אבל אין זה סגנונו של רש"י' (שם, עמ' 275); 'אין צורך לומר שאין זה פירושו של רש"י' (שם, שם); 'למרות הדמיון, אין דברי המיוחס לרש"י בפסוקנו כדברי רש"י' (שם, עמ' 280).

¹⁷ M.I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden 2004, pp. 69-75.

¹⁸ יצוין שדעתו של המיוחס לרש"י לעזרא ד' 10, 17 אינה חריגה. ר' משה קמחי (=המיוחס לראב"ע, וראו להלן בהערה 202) כותב: 'וכענת – יש אומרים שהוא שם אומה; ויתכן שהמלה מן "עת", אך הראשון הוא הקרוב, ובדומה לכך בפירושו לעזרא ד' 17; ז' 12. וכיוצא בו רלב"ג לעזרא ד' 10: 'בעיר אחת ששמה כענת', ושם לפס' 17: 'המקומות הנקראים שלום וכענת'.

¹⁹ כאמור, זאת ככל הנראה תוספת מאוחרת שהשתבשה, ויש לגרוס 'בידו'. הנוסח המשובש הטעה את גרובר, והוא גזר את 'ספיקא' מ'ספיק' (יכולת, אפשרות, אמצעי) ולא מ'ספיק', ותרגם 'wherewithal'. אברהם יוסף רוזנברג הסתמך גם הוא על נוסח הדפוסים והציע: 'He has mastered it in his hand' (ראו A.J. Rosenberg, *The Books of Daniel, Ezra, Nehemiah: A New English Translation of the Text, Rashi and a Commentary* (Digest, New York 1991, p. 150).

מכל האמור לעיל עולה שמעולם לא ניסו להתמודד בשיטתיות עם שאלת ייחוס הפירוש לעזרא-נחמיה לרש"י או לתלמידיו של רש"י. שאלה זו דורשת בירור מעמיק בדבר מקומו של הפירוש בתולדות הפרשנות היהודית: קביעת המקורות שהשפיעו עליו, דיון בדמותו של הפירוש ובשיטותיו והשוואתם לפירושי התקופה והתקבלותו בפרשנות הפשט המאוחרת לו. לעניינים אלה מיוחד המחקר הנוכחי. הסעיף הראשון יוקדש לחשיפה מלאה של המקורות ששימשו את מחבר הפירוש. בסעיף השני אתאר את דמותו של הפירוש מהיבטים שונים תוך השוואה לפרשנות התקופה. בסעיף השלישי אדון בהתקבלותו של הפירוש על ידי פרשנים וחכמים מאוחרים לו. ממצאי שלושת הסעיפים יאפשרו לקבוע קביעה שקולה ומדויקת של זמנו ומקומו של הפירוש ושאלת ייחוסו לרש"י או לתלמידיו, ולזה יוקדש הסעיף הרביעי.

מלבד הדפוסים שנזכרו לעיל נשתמר הפירוש ביותר מ-35 כתבי יד.²⁰ קביעת הנוסח 'הנכון' או 'המקורי' של הפירוש, לרבות שאלת מקומם של עדי הנוסח בתולדות מסירתו של הפירוש והשתלשלותם זה מזה, מחייבת מחקר בפני עצמו ולא אעסוק בו כאן. לצורך הכנתו של מחקר זה הסתפקתי בבחינה קפדנית של חמישה עשר עדי נוסח: שנים עשר כתבי יד מראשית המאה השלוש-עשרה ועד למאה החמש-עשרה מאזורים גיאוגרפיים שונים²¹ ושלושה דפוסים.²² התרשמותי הכללית היא שנוסח הפירוש יציב למדי, ובזה הוא נבדל מפירושי מקרא אחרים כדוגמת פירושי רש"י או ר' יוסף קרא או המיוחס לרש"י לדברי הימים, שנוסחם מתאפיין בנזילות יחסית, ולא פעם המרחק שבין עדי הנוסח שבהם נשתמרו גדול מאוד. אף על פי כן כל זמן שלא נסרקו כלל עדי הנוסח שבהם נשתמר הפירוש בשיטתיות התרשמותי זו איננה יוצאת מגדר מסקנת ביניים שיש להעמידה במבחן.

למרות יציבותו היחסית של נוסח הפירוש אין בידינו יחידת פירוש שנוסחה זהה מילה במילה בכל עדי הנוסח שבדקתי. כדי להימנע מסרבול ופגיעה בשטף הקריאה בחרתי שלא להעיר על כל חילוף והבדל אלא רק כשהדבר נראה לי נחוץ לצורך הדיון. אם לא צוין אחרת, הציטוטים מהפירוש שאביא להלן הם על פי הנוסח האלקטרוני של

²⁰ J.S. Penkower, 'The French and German Glosses (*Le'azim*) in the Pseudo-Rashi Commentary on Chronicles (12th century Narbonne): The Manuscripts and the Printed Editions', *JSQ*, 16 (2009), p. 257

²¹ אלה הם: (1) אוקספורד, Bodleian Library, MS Opp. 34, קטלוג נויבאוואר 186 (מספרו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבאוניברסיטה העברית: 16250); (2) ג'נובה, Biblioteca Civica Berio (מספרו: 27848); (3) לונדון, British Library, Or. 6590; (4) מדריד, Biblioteca Nacional, 5470 (7234); (5) ניו יורק, Jewish Theological Seminary, Lutzki 778 (24010); (6) ניו יורק, Yeshiva University, Rabbinical MSS 3, MS 1247, קטלוג אביבי 1998 (51789); (7) פריס, Bibliothèque Nationale, heb. 154 (4141); (8) פריס, Bibliothèque Nationale, heb. 164 (4151); (9) פריס, Bibliothèque Nationale, 161 (4148); (10) פרמא, Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 2958, De Rossi 34 (13698); (11) קמברידג', St. John's College, A3 (12044); (12) רוסטוק, Universitaetsbibliothek, Or. 32 (41314).

²² נפולי 1487; ונציה 1517; ונציה 1525.

מהדורת מקראות גדולות 'הכתר', המבוסס על מהדורת מקראות גדולות הסטנדרטית (ורשה 1860).

א. מקורותיו של הפירוש

א.1. מקורות חז"ל

כאן אציין את מקורות חז"ל ששימשו את הפרשן. לדרך שילובם של המקורות בפירוש וליחסו של הפרשן אליהם ראו להלן, סעיף ב.

הפרשן מפנה שמונה פעמים לתלמוד הבבלי: פעמיים למסכת סוכה, פעמיים למסכת ראש השנה, פעם למסכת יומא, פעם למסכת מגילה, פעם למסכת בבא בתרא ופעם למסכת שבועות.²³ במקרים אלו הוא עוסק בביירוים היסטוריים ובזיהוי שמות אנשים. ארבע פעמים הוא מפנה למדרש סדר עולם רבה,²⁴ ובכולן הוא עוסק בסדרם של האירועים המתוארים. בארבעה פירושים אחרים הוא מפנה לדברי 'רבתינו' בלי לציין במפורש מנין לקח את דבריו. פירושים אחרונים אלו עוסקים כולם בזיהוי שמות אנשים, והפרשן לקחם מן התלמוד הבבלי,²⁵ מן הירושלמי²⁶ ומפסיקתא רבתי.²⁷ פעם אחת הוא מצטט מתרגום אונקלוס לספר ויקרא לסיוע לקביעתו הלקסיקלית.²⁸ סך הכול מפנה הפרשן 17 פעמים למקורות חז"ל, אך יש כמה מקומות נוספים שבהם דבריו נראים מבוססים על דברי חז"ל בלי שהוא מציין זאת במפורש. בפירושו לעזרא ד 7 הוא מפנה למסכת ראש השנה ולסדר עולם רבה ומצטט מן התלמוד: 'כורש הוא דריוש הוא ארתחששתא'.²⁹ על זיהוי זה של המלכים הוא חוזר גם בהמשך ובלי להפנות לחז"ל.³⁰ השפעתו של מדרש סדר עולם רבה על הפרשן ניכרת גם בדיוק הכרונולוגי שהביא על השנים שבהן נבנה בית המקדש.³¹ קביעתו הלקסיקלית כי 'עמדו כל העם' בזמן הקראת 'ספר תורת משה' פירושו 'שתקו' נראית מושפעת מן האמור במסכת סוטה.³² הערתו שהקרבת הקרבנות בחנוכת הבית 'הוראת שעה היתה' נראית מושפעת ממסכת תמורה.³³ יש עוד כמה מקומות שבהם ככל הנראה הושפע הפרשן

²³ פירושו לעזרא א 1; ב 63; ד 7, 14; נחמיה א 1; ח 15; יב 31.

²⁴ פירושו לעזרא א 1; ב 64; ד 7, 24.

²⁵ פירושו לעזרא ז 6: 'ואמרו רבותינו זכרונם לברכה עזרא הוא מלאכי, ונראה שכוונתו למגילה טו ע"א, אך הזיהוי חוזר במקורות חז"ל נוספים, ראו ע' ויזל, 'תרומתם של חגי זכריה ומלאכי לחיבור ספר דברי הימים: למקורותיה של מסורת פרשנית', בתוך: ש' יונה (עורך), אור למאיר: ספר הכבוד למאיר גרובר, באר שבע תשס"ט, עמ' 115, הערה 37.

²⁶ פירושו לעזרא ב 63; נחמיה א 11; י 2: 'כדברי רבותינו התרשאת הוא נחמיה', על פי ירושלמי קידושין פ"ד ה"א (סה ע"א), ונראה שהושפע מפירוש רש"י לקידושין סט ע"ב (ולהלן).

²⁷ פירושו לעזרא א 8: 'ואמרו רבותינו הוא ששבצר הוא דניאל', על פי פסיקתא רבתי, ו, ותשלם כל המלאכה, מהדורת מ' איש-שלום, ווינא תר"ם, כג ע"ב.

²⁸ נחמיה ד 17, ויצוטט להלן, סמוך להערה 84.

²⁹ 'וכן שנינו במסכת ראש השנה [...] ובסדר עולם מצאתי [...]'] (ראש השנה ג ע"ב וסדר עולם רבה ל, מהדורת רטנר, עמ' 136–137).

³⁰ פירושו לעזרא ד 11, 23; ו 14; ז 1, 7; ח 1; נחמיה א 1; ב 1.

³¹ השוו פירושו לעזרא ו 15 לסדר עולם רבה ט (שם, עמ' 134).

³² פירושו לנחמיה ח 5, ראו סוטה לט ע"א.

³³ פירושו לעזרא ו 17, ראו תמורה טו ע"ב.

מחז"ל, אך כיוון שדברי חז"ל אלה מופיעים בכמה מקורות, לא ניתן לקבוע בוודאות מי מהם הוא המקור המשפיע.³⁴

לא ידוע על קובץ מדרשי חז"ל המוקדש לספר עזרא-נחמיה. אף על פי כן יש עשרות מדרשים הפזורים לכל רוחב ספרות חז"ל הענפה – מקורות תלמודיים ומדרשי הלכה ואגדה, מהם קדומים ומהם מאוחרים – שעוסקים בכתובים מן הספר.³⁵ אפשר לקבוע אפוא שמספר המקרים שבהם נראה שהפרשן מושפע מדברי חז"ל מצומצם מאוד לעומת הכר הפרשני הנרחב שבוודאי הכיר. מגוון מקורות חז"ל שבפירוש מצומצם אף הוא: עיקרו מהתלמוד הבבלי, שני לו סדר עולם רבה, ורק מעט ממדרשים אחרים. מקורות אלו מייצגים את הזרם 'המרכזי' של מקורות חז"ל³⁶ שהשפיע על פרשני הפשט בימי הביניים יותר מכול.³⁷ אף על פי כן יש הבדלים ניכרים בין הפרשנים במידת תלותם בפרשנות חז"ל ובמגוון המקורות שהביאו. הפרשן לעזרא-נחמיה דומה לפרשני מקרא אחרים, כגון ר' יוסף קרא, רשב"ם וראב"ע, שמיעטו גם הם בהבאת מדרשים ומגוון מקורות חז"ל שבפירושיהם מצטמצם לזרם המרכזי של עולם המדרש ושונה מרש"י, שמדרשי חז"ל הם נדבך מרכזי בפירושו.

א.2. פרשני מקרא וחכמים

א.2.א. שיקולים מתודולוגיים

הפרשן מפנה בארבעה פירושים ל'מחברת' של מנחם אבן סרוק ואינו מעיד על מקורות אחרים ששימשוהו. לחשיפת מקורותיו השוויתי את הפירוש לתשעת הפירושים היהודיים לעזרא-נחמיה מימי הביניים הידועים במחקר מאת יעקב בן ראובן הקראי, ר' משה קמחי (המיוחס לראב"ע), ר' ישעיה מטראני, ר' שמואל מסנות, ר' יוסף אבן כספי, רלב"ג, פירוש אנונימי שיש מייחסים אותו לר' סעדיה האשכנזי ואחרים

³⁴ פירושו לעזרא א 9: 'מחלפים – הם סכינים, והוא לשכת "בית החלפות" שעל כן שהיו נותנין בה הסכינין היתה נקראת "לשכת בית החלפות"', והשוו למשנה מדות ד, ז ולירושלמי יומא פ"ג ה"ח (מא ע"א); פירושו לעזרא ו 21: 'וכל הנבדל – הם הגרים שנבדלו מטומאת הגוים לידבק בישראל', וכיוצא בו פירושו לנחמיה י 29, והשוו לקידושין ע ע"א ולירושלמי קידושין פ"ד ה"א (סה ע"ב); פירושו לעזרא ח 35: 'הקריבו עולות – הכל עולה והוראת שעה היתה', והשוו להוריות ו ע"א ולירושלמי הוריות פ"א ה"ח (מו ע"ב). וראו פירושו לעזרא ד 3 ולנחמיה ו 8: "'כיו" זה משמש במקום "אלא", וכלל זה מופיע, בין היתר, בראש השנה ג ע"א, תענית ט ע"א, גיטין צ ע"א ושבועות מט ע"ב ובפירושיהם של ראשונים. אשר לפירושו לעזרא ד 8 ראו להלן, הערה 74.

³⁵ א' הימאן, ספר תורה הכתובה והמסורה על תורה נביאים וכתובים, ג, תל אביב ת"ש, עמ' 249–259; ד' הימן, ספר ההשלמות לחיבור תורה הכתובה והמסורה, ירושלים [תשמ"ה], עמ' 193–195.

³⁶ השוו: 'הזרם התלמודי-רבני "הרצינונלי"', י' זוסמן, 'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', בתוך: ד' אסף (עורך), אפרים אלימלך אורבך: ביו-ביבליוגרפיה מחקרית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 102.

³⁷ בדפוסים לפירושו לעזרא ד 7 ובכמה מכתבי היד נוסף מדרש על דרך גימטרייה: 'ובימי ארתחששתא – הוא כורש מלך פרס. מנין אותיות של כורש עולה למנין אותיות דריוש'. נראה שהמדרש לא יצא מתחת ידו של הפרשן אלא נוסף אל הפירוש לאחר זמן, ולכן הוא חסר מרוב עדי הנוסח.

מייחסים אותו לר' בנימין בן ר' יהודה מרומא, הפירוש הקומפילטורי המכונה 'בנימין זאב יטרף' ופירוש אנונימי שבכתבי יד.³⁸ יעקב בן ראובן אפשר שקדם לפרשן,³⁹ אך לא נראה שהפרשן הכירו.⁴⁰ כפי שיתברר להלן, שאר הפרשנים מאוחרים לו.⁴¹ עוד השווייתי את הפירוש לפירושי המקרא העיקריים והמשפיעים ביותר בימי הביניים. מלאכת השוואה זו היא עדינה ומורכבת, שכן לעתים קרובות קשה לקבוע אם הדמיון שבין שני פתרונות פרשניים הוא תוצאה של השפעת פרשן על חברו, או שהשניים הגו פתרון זהה ללא תלות כלשהי, או דווקא השפעה של פרשן שלישי שאינו בידינו.⁴² בעניין מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה, שכפי שיתברר להלן הכיר את פירוש רש"י ומשקף זיקה עמוקה לפירוש רשב"ם, יש לציין קושי נוסף: פעמים רבות רש"י ורשב"ם דומים מאוד זה לזה בפתרונותיהם הפרשניים. מציאתו של פתרון פרשני דומה גם בפירוש לעזרא-נחמיה אינה מאפשרת לקבוע במי מן השניים – רש"י או רשב"ם – תלוי הפרשן. הזהירות המתודולוגית מחייבת שלא לקבוע מסמרות במקרים הללו אלא להותירם בחזקת "צריך עיון". חשיבותם היא בהוספת ראיות לתלותו המוחלטת של הפרשן במורשת פרשנות הפשט הצפון-צרפתית, שתלך ותתברר להלן. אסתפק בדוגמה מייצגת אחת לתופעה:

³⁸ לפרטים ביבליוגרפיים ראו להלן, סעיף ג.

³⁹ על אודות יעקב בן ראובן, איש ביזנטיון מן המאה השתים-עשרה, ראו N. Schur, *The* המכונה 'ספר העשר' נדפס בתוך: אהרון בן יוסף הקראי, מבחר ישרים, גוזלווא תקצ"ד.
⁴⁰ בכמה מקומות ניכר דמיון בין הפירושים, אך נראה לי ששני הפרשנים הגיעו לאותה המסקנה כל אחד בעצמו. ראו בפרט הפרשן לעזרא ב' 3: 'יש בהם בפרשה שמזכיר שם אביהם על שם בני המשפחה ויש מהם שמזכירם על שם מקומם לומר בני מקום פלוני', ויעקב בן ראובן: 'דע כי יש מהם מי שיסמיכנו אל איש אחר ומהם מי שיסמיכנו אל עירו'; הפרשן לעזרא ג' 7: "'כרשיון' לשון "רשות", ויעקב בן ראובן: 'כרשיון – מלשון רשות'; הפרשן לנחמיה ד' 17: 'שְׁלָחוּ – הפשטתי [נ"א: 'הפשטו'] כמו "ופשט את בגדיו" [ויק' ו' 4], דמתורגם "וישלח ית לבושהי" [תרגום אונקלוס]', ויעקב בן ראובן: 'איש שלחו [...] ופתר[ו]ן [אח'ר] מלשו[ו]ן [תרגום פשט] (עוד על פירוש זה ראו להלן הערה 85).

⁴¹ בפירוש ר' שמואל מסנות ובפירוש האנונימי שבכתבי יד מובאים פתרונות בשם 'יש אומרים' ו'יש פותרים' שלא מצאתי את מקורם, ונראה שעמדו לפני המחברים מקורות פרשניים שאינם ידועים לנו (ראו גם להלן הערות 205, 214). עדות עקיפה לעיסוק פרשני בספר עזרא-נחמיה משתמעת גם מר' אלעזר מוורמס (סידור התפילה לרוקת, מהדורת מ' הרשלר וי"א הרשלר, ירושלים תשנ"ב, עמ' עח; זמנו של ר' אלעזר מאוחר כמובן). דומה אפוא שהיו פרשנים נוספים בני התקופה שעסקו בספר עזרא-נחמיה, אך לא ניתן לומר אם הפרשן הכיר את פירושיהם ואם הושפע מהם.

⁴² לשיקולים המתודולוגיים בבחינת השפעתו של פרשן על רעהו ראו ר' מרדלר, 'תגובתו של ר' אברהם אבן עזרא לפירושו הדקדוקי של ר' שמואל בן מאיר', בתוך: מ' בר-אשר, נ' ואזנה, ע' טוב וד' רום-שילוני (עורכים), ש"י לשרה יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 199–203; י' יעקבס, 'האם הכיר רמב"ן את פירוש רשב"ם לתורה?', מדעי היהדות, 46 (תשס"ט), עמ' 86–90.

בשלושה מקומות מבהיר הפרשן שארתחששתא הוא הכינוי של המלך דרינש שניתן לו על שם מלכותו ומדינתו.⁴³ בפירושו לעזרא ד 7 הוא מציין במפורש שהמקור לפירושו הוא מ'מסכת ראש השנה' ומ'סדר עולם [רבה].⁴⁴ הפרשן חוזר על דעה זו גם בפירושו לעזרא ו 14,⁴⁵ ושם הוא מביא לה סיוע:

וארתחששתא – הוא דרינש ונקרא ארתחששתא על שם המדינה והמלכות, כי כל מלכי פרס היו נקראים כך כאשר כל מלכי מצרים נקראים פרעה.

לדברי הפרשן זיקה ברורה לפירוש רש"י לתהלים ורשב"ם לתורה:

לפני אבימלך – כן כל מלכי פלשתים נקראים, וכל מלכי מצרים – 'פרעה' (רש"י לתה' לד 1); כל פרעה בלשון מצרים – 'מלך', וכן כל מלכי מצרים נקראים; ושל פלשתים – 'אבימלך' [בר' כו 1] [...] ושל ירושלים – 'מלכי צדק' [בר' יד 18] [...] ושל עמלק – אגג [...] אף כאן פרעה – לשון מלכות (רשב"ם לבראשית מא 10).⁴⁶

גם פרשנים אחרים ציינו ש'פרעה' אינו שם פרטי אלא כינוי כללי למלכי מצרים,⁴⁷ אך לשון הפרשן – 'כל מלכי מצרים נקראים פרעה' – קרובה ללשונם של רש"י ורשב"ם יותר מכול. פירושים אלה של רש"י ורשב"ם היו ככל הנראה ידועים ביותר,⁴⁸ וקרוב לוודאי שהשפיעו גם על הפרשן, אך לא ניתן לקבוע על מי מהם הסתמך.

⁴³ הקשר הלשוני שבין 'ארתחששתא' ובין 'פרס' אינו ברור לגמרי, אך נראה שהיה מקובל ביותר. השוו: 'ארתחשסתא על שם מלכותו בלשון פרסי' (פירוש אנונימי לעז' א 1 [מהדורת ה"י מאתיס, אוקספורד 1882, עמ' 3; מהדורת ה' ברגר, ברלין תרנ"ה, עמ' 5]).

⁴⁴ 'וכן שנינו במסכת ראש השנה [ג ע"ב]: הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחששתא. כורש על שם שמלך כשר היה, ארתחששתא על שם המלכות. ובסדר עולם [ל, מהדורת רטנר, עמ' 136–137] מצאתי: דריוש הוא ארתחששתא, וכל המלכות כולה נקראת ארתחששתא' וכו'.

⁴⁵ וחוזר עליה בשלישית, בפירושו לנחמיה ב 1.

⁴⁶ וראו: 'כי "פרעה" – לשון "מלך", כמו שפרשתי למעלה [פירושו לבראשית מא 10] (רשב"ם לבראשית מא 43); 'כל מלכי עמלק נקראין "אגג", כמו כל מלכי מצרים קרוים "פרעה", מלכי פלשתים: "אבימלך", ושל ירושלים: "מלכי צדק", "אדוני צדק" (הנ"ל לבמדבר כד 7).

⁴⁷ ראב"ע לבראשית מא 10: 'פרעה קצף על עבדיו – לפי דעתי, כי אין פרעה שם עצם, רק שם תואר, והוא מלשון מצרים' וכו'; ר' יוסף בכור שור לבראשית מא 10: 'פרעה אינו שם איש, אלא שם מלכות'.

⁴⁸ רש"י לתהלים לד 1 השפיע על פירושי רד"ק, ר' מנחם המאירי ור' ישעיה מטראני לפסוק, ועל פירוש ראב"ן לסידור (מ' הרשלה, סידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא וסידור חסידי אשכנז, ירושלים תשל"ב, עמ' לג–לד, ועל ייחוסו של חיבור זה לראב"ן ראו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו [1096], ירושלים תשס"א³, עמ' 346–348). פירושי רשב"ם לבראשית מא 10 ולבמדבר כד 7 השפיעו על פירושי ר' יוסף בכור שור לפסוקים והם שוקעו בפרשנות המקרא הקומפילטורית של התקופה, ראו בין השאר בפירושיהם של ר' אהרון בן ר' יוסי הכהן בעל ספר הג'ן (מהדורת י"מ אורליאן, ירושלים תשס"ט, עמ' שיז), ר' יצחק בן ר' יהודה הלוי בעל פענח

אחד מן הכלים הבדוקים לאיתור מקור משפיע הוא מציאת שימושי לשון מקוריים ודרכי ניסוח וסגנון ייחודיים המשותפים לפרשן ולפרשן שקדם לו. בכל הנוגע למחבר הפירוש לעזרא-נחמיה מדגישה התחקות זו את השתייכותו למורשת הפרשנות הצפון-צרפתית אך גם מעלה ביתר שאת את הקושי להכריע מי הוא המקור שממנו הושפע, אם היה זה רש"י או רשב"ם דווקא. במקרים אלה אין כל משקל לסטטיסטיקה ולחוקי ההסתברות. העובדה שבפירוש לעזרא-נחמיה יש מטבע לשון מסוים המזוהה יותר מכול עם פרשן ספציפי איננה יכולה לשמש ראיה חד-משמעית להשפעה אם אותו מטבע לשון נמצא גם אצל פרשן שלישי. אסתפק בשתי דוגמאות מייצגות לתופעה זו, אחת נוגעת לסגנון המקרא, ואחת – למתודולוגיה הפרשנית:⁴⁹

(1) המשפט 'וכן נוהג המקרא לדבר' שבפירוש לנחמיה ח 15 נראה שנוסח בהשפעת רש"י, שב-11 מקומות בפירושו למקרא נמצא: '(כן) דרך המקרא/ות לדבר (כן)'. אך נוסחה זו באה גם בתוספתו של ר' יוסף קרא על פירוש רש"י לשמות ל 13, ואף בפירוש רשב"ם נמצא פעם אחת דומה לה: 'שאין דרך המקרא לדבר כך' (פירושו לבראשית לג 18).⁵⁰ עוד יושם אל לב שהפרשן נוקט את המילים 'נוהג המקרא' (וכיוצא בזה בפירושו לנחמיה ב 6), ושלא כרש"י שנקט תמיד את 'דרך המקרא'. הביטוי 'נוהג המקרא'⁵¹ אפשר שנוסח בהשפעת רשב"ם לאיוב ה 19.⁵² כלל הנתונים אינם מאפשרים לקבוע את המקור המשפיע.

(2) הביטוי 'פתרונו לפי עני(י)נו' מופיע פעמיים, שתיהן בפירוש לנחמיה ג 20; ה 18). מדובר בעיקרון פרשני שבו משמעה של המילה הקשה מתברר על פי ההקשר. מכלל פרשני המקרא הביטוי והעיקרון שהוא מייצג נפוצים בעיקר בפירושו של רשב"ם (18 היקרויות בפירושו למקרא), אך יש דוגמאות גם בפירושיהם של רש"י (חמש היקרויות) ופרשני צפון צרפת האחרים.⁵³ יתרה מזו, הביטוי נפוץ במחברת

רזא (מהדורת א' זיונס, ירושלים תשנ"ה, עמ' קפ) ור' חיים פלטיאל (מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א, עמ' 131).

⁴⁹ לדוגמאות נוספות ראו להלן, בהערה 159.

⁵⁰ וראו בספר דייקות, מהדורת ר' מרדלר, ירושלים תש"ס, עמ' 44: 'ואין דרך המקרא לדבר [...] ודרך המקרא לומ', וגם שם, בעמ' 45, והפירוש המיוחס לרש"י לדה"א כט 21, ולימים הנוסחה שימשה גם פרשנים מחוץ לתחום התרבות האשכנזית.

⁵¹ מה שאין כן 'מנהג המקרא/ות', שהוא נפוץ יותר, ונמצא פעם אחת בפירוש ר' תם לאיוב ושש פעמים בפירושי רד"ק.

⁵² בכתב היד היחיד ששרד מפירוש רשב"ם לאיוב נאמר: 'דרך המקרא' (ראו במהדורתה של שרה יפת, פירוש רבי שמואל בן מאיר [רשב"ם] לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 356). אך פירוש רשב"ם לאיוב ה 19 מובא גם בפירוש הקומפילטורי לספר איוב, ושם הנוסח הוא: 'נוהג המקרא' (ראו במהדורתו של משה ארנד, פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב על-פי כתבי-יד ודפוסים, עם מבוא, שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות וביאורים ונספחות, ירושלים תשמ"ט, עמ' יז. ועל פירוש זה עיינו ש' יפת, 'פירוש ר' יוסף קרא לאיוב: לדמותם ותפוצתם של פירושים קומפילטוריים בימי הביניים', עיוני מקרא ופרשנות, ג [תשנ"ג], עמ' 195–216 = הנ"ל, דור דור ופרשניו: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ח, עמ' 341–363).

⁵³ שבע היקרויות בפירושו של ר' יוסף קרא, שש בפירוש ר' תם לאיוב, חמש בפירושי ר' יוסף בכור שור ושש בפירושו של ר' אליעזר מבלגנצי. הביטוי מופיע פעמיים בפירושי ראב"ע שחיבר

מנחם, ויש רגליים לסברה שבהשפעת חיבור זה הוא החל משמש גם את פרשני צפון צרפת. גם במקרה זה הנתונים אינם מאפשרים לקבוע מקור השפעה ברור, אך הם מדגישים את זיקתו הכללית של הפרשן לפרשנות הצפון-צרפתית.

א.2.ב. 'המחברת' למנחם אבן סרוק

כאמור, הפרשן מפנה בארבעה פירושים ל'מחברת' של מנחם אבן סרוק, ובכולם נעזר בשורש חב"ר: 'ומנחם חברו'; 'חבר(ו) מנחם'.⁵⁴ דרך הפניה זו למחברת משמשת גם את פרשני צפון צרפת האחרים, ואפשר לראות בה דפוס סגנוני מקומי מובהק.⁵⁵ אך הפרשן נעזר במחברת מנחם במקרים רבים נוספים ובלי שהצהיר על כך במפורש. לפעמים ההשפעה ברורה לעין, שכן הוא מעתיק מן המחברת מילה במילה או כמעט במדויק. להלן עיקר הדוגמאות:

- (1) עז' א 9: 'אגרטי – מיני כלים הם'; מנחם: 'אגרטי' (עמ' *24): 'ממיני כלים הם'.
- (2) עז' ד 12: 'יחיטו – לשון "פתיל" [שמות כח 37], כמו "אם מחוט" [בר' יד 23]; מנחם: 'חט', מחלקה 2 (עמ' *171): "ואושיא יחיטו" [עז' ד 12], "אם מחוט ועד שרוך נעל" [בר' יד 23], לשון פתיל המה'.
- (3) עז' ד 14: "די מלח" לשון חורבן ושממון, כמו "ארץ מלחה ולא תשב" [יר' יז 6]; מנחם: 'מלח', מחלקה 2 (עמ' *241): "כל קבל די מלח היכלא מלחנא" [עז' ד 14], "ארץ מלחה ולא תשב" [יר' יז 6] [...] ענין חרבה ושמה'.
- (4) עז' ו 2: 'השתכח באחמתא [...] פתרו אנשי הפתרון שהוא כלי העשוי לאגרות ולגליונים ולספרים והעמידוהו מגזרת "חמת מים" [בר' כא 14], והאל"ף אשר בתיבה אינה עיקר כיתר המלין אשר בשאר לשון ארמית'; מנחם: 'אחמתא' (עמ' *36): 'השתכח באחמתא [עז' ו 2] פתרו בו אנשי פתרון הכלי העשוי לספרים לאגרות ולגליונים, והעמידוהו מגזרת "חמת מים" [בר' כא 14], והאל"ף אשר במלה איננה עקר כיתר המלים אשר בלשון ארמית'.
- (5) עז' ו 4: 'נדבכין – לשון "כתלים"; מנחם: 'נדבך' (עמ' *252): 'לשון כתלים וקירות'.

על אדמת צרפת (פירושו לדנ' [פירוש ב] יא 45, ופירושו ליואל ב 7 שמסר בעל פה לתלמיד), ואפשר שמשקפת כאן השפעת חכמי המקום על לשונו. מחוץ לצפון צרפת הוא נמצא בפירושו של ר' ישעיה מטראני (על קשריו עם פרשנות המקרא האשכנזית ראו להלן, הערה 240).

⁵⁴ השו' פירושו לעזרא ג 7 עם מחברת מנחם, 'ארשת', מהדורת א' סאנז-בדיוס (A. Sáenz-Badillos, *Mēnahem Ben Saruq Mahberet: Edición crítica e introducción*, Granada 1986), עמ' *63 (הציטוטים ומראי המקום שיובאו להלן מהמחברת הם על פי מהדורה זו); 'רש', מחלקה 4, עמ' *347; עז' ה 3 עם מחברת מנחם, 'אשרנא', עמ' *64; נחמ' א 7 – מנחם, 'חבל', מחלקה 2, עמ' *166; נחמ' ד 11 – מנחם, 'שלח', מחלקה 4, עמ' *380.
⁵⁵ כ-60 פעם בפירושו של רש"י, כעשר פעמים בפירושו של ר' יוסף קרא, ומעט גם בפירושיהם של רשב"ם, ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי. בפרשנות המקרא שמחוץ לצפון צרפת מצאתי דוגמה אחת בלבד לשימוש בשורש חב"ר בהקשר למחברת, בפירוש ר' יוסף קמחי למשלי יד 30.

- (6) עז' ו 11: 'נולו – ענין טינוף ומחראות'; מנחם: 'נולי' (עמ' *253): 'ענין טנף ומחראות'.
- (7) עז' י 19: 'ידם – עצתם כמו "הנה יד יואב אתך בכל זאת" [שמ"ב יד 19]; מנחם: 'יד', סוף מחלקה 4 (עמ' *205): 'ויש "יד" כמשמעו, וענינו עצה, "היד יואב אתך בכל זאת" [שמ"ב יד 19]'.
- (8) נחמ' ג 30: 'נשכתו – כמו לשכתו' (וכן נחמ' יב 43); מנחם: 'נשכה' (עמ' *259): 'כמו לשכה'.
- (9) נחמ' ג 34: 'האמללים – ענין חלשות ורפיון'; מנחם: 'אמל' (עמ' *48): 'ענין חלש ורפיון'.
- (10) נחמ' ג 34: 'מערמות – ענין חמרים ותלים'; מנחם: 'ערם', מחלקה 3 (עמ' *292): 'ענין חמרים'.
- (11) נחמ' ד 1: 'ארוכה – ענין חובש ותרופה'; מנחם: 'ארך', מחלקה 2 (עמ' *60): 'ענין חובש ותרופה'.
- (12) נחמ' ה 9: "'ויחרישו" [נחמ' ה 8] – שתקו ונתביישו'; מנחם: 'חרש', מחלקה 1 (עמ' *190): 'ענין שתיקה'.
- (13) נחמ' ז 5: 'להתייחש – לחקור יחוסן'; מנחם: 'יחש' (עמ' *206): 'עקר [נ"א]: 'עניין' [מחקרי משפחות]'.
- (14) נחמ' ח 9: 'הסו – לשון שתיקה'; מנחם: 'הס' (עמ' *142): 'לשון שתק [נ"א]: 'שתיקה'!'.

במקומות אחרים השפעת המחברת על הפרשן ברורה פחות, שכן הוא אינו מעתיק ממנה אלא מביא את הדברים בלשונו, למשל:

- (1) עז' ג 8: 'ניצוחי שירה'; מנחם: 'נצח', מחלקה 4 (עמ' *258): 'ענין שיר וזמר ותהלה'.
- (2) עז' ג 10: 'במצלתיים – כמו "צלצלי שמע" [תה' קנ 5], כלי שיר הם'; מנחם: 'צל', מחלקה 2 (עמ' *318): "'הללוהו בצלצלי שמע הללוהו בצלצלי תרועה" [תה' קנ 5] [...] ויתכן להיות מגזרתם "מצלתיים".'.
- (3) עז' ג 11: 'ויענו – לשון עניית זמר, כמו "ותען להם מרים" [שמות טו 21]; מנחם: 'ען', מחלקה 1 (עמ' *284): "'ותען להם מרים" [שמות טו 21] [...] ענין נגינות'.
- (4) עז' ו 3: 'ואושהי מסובלין – וכותליו יהיו מיוסדין, כמו "ואושיא יחיטו" [עז' ד 12]; מנחם: 'אש', מחלקה 6 (עמ' *66): "'ואושהי מסובלין" [עז' ו 3], "ואשי"! יחיטו" [שם ד 12], ענין יסודות המה'.
- (5) נחמ' ו 7: 'נביאים – בעלי לשון, כמו "בורא ניב שפתים" [יש' נז 19]; מנחם: 'ניב' (עמ' *251): "'בורא ניב שפתים" [יש' נז 19] [...] לשון מבטא'.⁵⁶
- (6) נחמ' י 30: 'אדיריהם – גדולים שבהם'; מנחם: 'אדר', מחלקה 1 (עמ' *24): 'לשון גודל'.

⁵⁶ במהדורת צ' פיליפאווסקי, לונדון-עדינבורג 1854, מובא בערך 'נב', מחלקה 1, עמ' 121.

(7) נחמ' יא 1: 'ותשע הידות – תשעה חלקים שבישראל'; מנחם: 'יד', מחלקה 3 (עמ' 204*): 'ענין חלקים'.

השפעת המחברת על הפרשן ניכרת גם כשהביא לשם השוואה את אותם הכתובים שמופיעים במחברת – כולם או מקצתם. למשל:

(1) עז' ד 11: 'פרשגן – כמו "פתשגן הכתב" [אסתר ג 14]; מנחם: 'פרשגן' (עמ' 310* באפראט חילופי הנוסח):⁵⁷ "דנה פרשגן אגרתא" [עז' ד 11] כמו "פתשגן הכתב" [אסתר ג 14].

(2) עז' ו 11: 'יתנסח – כמו "ונסחתם מעל האדמה" [דב' כח 63]; מנחם: 'סח' (עמ' 263*): "ונסחתם מעל האדמה" [דב' כח 63] [...] "יתנסח אע מן ביתיה" [עז' ו 11].

(3) נחמ' ה 13: 'חצני – כמו "והביאו בניך בחוצן" [יש' מט 22]; מנחם: 'חצן' (עמ' 185*): "והביאו בניך בחצן" [יש' מט 22], "גם חצני נערת" [נחמ' ה 13].

(4) נחמ' ה 13: 'נערת' [...] כמו "התנערי מעפר" [יש' נב 2]; מנחם: 'נער', מחלקה 1 (עמ' 257*): "התנערי מעפר" [יש' נב 2] [...] "גם חצני נערת" [נחמ' ה 13].

(5) נחמ' ו 8: 'בודם [...] כמו "אשר בדה מלבו" [מל"א יב 33]; מנחם: 'בד', מחלקה 5 (עמ' 80*): "אשר בדה מלבו" [מל"א יב 33], "כי מלבך אתה בודאם" [נחמ' ו 8].

כל הדוגמאות מובילות למסקנה שהמחברת שימשה לפרשן נקודת התייחסות ראשונה במעלה, והפרשן השתמש בה יותר מכל מקור אחר. השפעתה של המחברת אינה יכולה לשמש עדות למקומו ולזמנו של הפרשן, שכן היא שימשה מקור חשוב לפרשני מקרא על דרך פשט בני ארצות שונות.⁵⁸ אך השפעה כה עמוקה ורחבה מקרבת את הפרשן בראש ובראשונה לרשב"ם, שבפירושו, וביתר שאת בפירושו לשיר השירים, יש עשרות פירושים שנראים מבוססים על מחברת מנחם. כמו בפירוש לעזרא-נחמיה, לעתים גם רשב"ם מעתיק מן המחברת כמעט מילה במילה ולפעמים מביא את הדברים בלשונו ומשווה את הכתוב לאותם הכתובים שמצא במחברת.⁵⁹ לא רחוק לשער שכשכתב רשב"ם את פירושו לשיר השירים היה מונח פתוח על שולחנו כתב יד של מחברת מנחם, והוא עיין בו דרך קבע. השפעתה הרבה של המחברת על מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה מקרבת את האפשרות שכתב יד של המחברת היה מונח גם על שולחן עבודתו של פרשן אנונימי זה.

א.ג. רש"י

א.ג.א. פירוש רש"י למקרא

מצאתי ארבעה מקומות שבהם נראה שהפרשן תלוי בפירושו של רש"י למקרא.

⁵⁷ ראו מהדורת פיליפאוסקי, שם, עמ' 146.

⁵⁸ בהם רש"י, רשב"ם, ר' יוסף קרא, ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי הצפון-צרפתים, ר' יוסף קמחי ובנו רד"ק, ר' מנחם המאירי ור' מנחם בן ר' שמעון הפרובנסאליים, ראב"ע ורמב"ן הספרדים, ור' ישעיה מטראני האיטלקי.

⁵⁹ ש' יפת, פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשיר השירים, ירושלים תשס"ח, עמ' 60–63, ושם ביבליוגרפיה בהערה 33.

(1) בפירושו לעזרא ט 7 מבהיר הפרשן ששני עיצורי הנו"ן (הנו"ן השורשית וכינוי המדברים החבור -נו') התלכדו לכדי נו"ן אחת המקבלת דגש:

נְתַנּוּ – כמו 'נתננו' דגש תחת חסרון נו"ן אחרת, כמו 'כי עליך נשענו' [דה"ב יד 10] כמו 'נשעננו', 'ונתנו את בנותינו' [בר' לד 16] כמו 'ונתננו'.

פרשנים אחדים העירו גם הם על תופעה זו, ויש דמיון רב בין ההערות הללו,⁶⁰ אך דבריו של הפרשן הם כמעט העתק של פירוש רש"י לאיכה ה 6:
נְתַנּוּ – כמו 'נתננו'; דגשות הנו"ן משמש במקום נו"ן שנייה, וכן 'ממך הכל ומידיך נתנו לך' [דה"א כט 14], וכן 'ונתנו את בנותינו לכם' [בר' לד 16].

(2) בפירושו לישעיהו א 16 רש"י מבהיר שאות היחס מ"ם במשמעות של התרחקות מפעולה עשויה שלא לבוא בפועל בצורת מקור הבא לאחר פועל המביע מניעה:

הִרְעָה – כמו להרע, ואין צריך לכתוב 'מהרע', שכן לשון המקרא נופל על לשון חדלה: 'וחדל לעשות הפסח' [במ' ט 6]; 'עד כי חדל לספור' [בר' מא 49]; כלומר: חדלה הספירה, חדלה העשייה; אף כאן – תחדילו הרעה.

בהתאם לכלל זה כותב רש"י בפירושו למש' יט 27:

חדל לשגות – כמו 'מלשגות', וכן 'וחדל לעשות הפסח' [במ' ט 13], וכן 'כי חדל לספור' [בר' מא 49].

אפשר שהפרשן הושפע מן הכלל שטבע רש"י, ודבריו בפירושו לעזרא ד 4 נראים מושפעים מפירוש רש"י למשלי:

לבנות – כמו 'מלבנות', וכן 'עד כי חדל לספור' [בר' מא 49]; 'ולא יסף עוד לדעתה' [בר' לח 26].⁶¹

(3) בכמה מקומות העיר רש"י על תופעת הווי"ו היתרה, ובדרך כלל הביא כדוגמת אב לתופעה את בראשית לו 24: 'ואלה בני צבעון ואיה וענה'.⁶² בפירושו לבראשית לו 24 רש"י כותב:

⁶⁰ ראו פירושי רש"י לבר' לג 11; לד 16; שופ' ה 29; יט 13; יח' יז 23; תה' יח 35; לח 3; רות א 13; איכה ה 6, ר' יוסף קרא לשופ' יט 13; איכה (נוסח ראשון ושני) ה 6, רשב"ם לבר' לג 11; לד 16, ובספר דייקות, מהדורת ר' מרדלר (לעיל, הערה 50), עמ' 10, והמיוחס לרש"י לדה"א כט 14.

⁶¹ הדוגמה מבראשית לח 26 אינה מתועדת בדפוסים, אך היא מופיעה ברוב כתבי היד, ואפשר שהפרשן הביאה בהשפעת פירוש רשב"ם לפסוק זה, שבו הוא מתפלמס עם פירוש רש"י שם בהסתמך על הכלל הנזכר שטבע רש"י עצמו בפירושו לישעיהו א 16.

ואייה וענה – וי"ו יתרה, כמו: איה וענה; והרבה יש במקרא: 'תת וקדש וצבא מרמס' [דנ' ח 13]; 'נרדם ורכב וסוס' [תה' עו 7].

נראה שהפירוש לנחמיה ד 10 מבוסס על פירושו זה של רש"י:

והרמחים – וי"ו יתירה, כמו וי"ו של 'ואייה וענה' [בר' לו 24].

(4) בפירושו לעזרא א 10 כותב הפרשן:

כפורי – מזרקים, ונקראו כפורי מלשון 'קנוח', כמו: 'דכפר ידיה בגלימא דחבריה' [בבא מציעא כד ע"א⁶³], על שם שהמקבל דם במזרק היה מקנח נצוצות הדם שנתזו על ידו בשפת המזרק.

פירושו זה דומה מאוד לפירוש רש"י לבראשית לב 21:

ונראה בעיני, שכל 'כפרה' שאצל עון וחטא ואצל פנים [= 'אכפרה פניו'] – כולם לשון קינוח והעברה הם, ולשון ארמי הוא, והרבה בתלמוד: 'וכפר ידיה' [בבא מציעא כד ע"א]; 'ובעי לכפוריה ידיה בההוא גברא' [גיטין נו ע"א]; וגם בלשון המקרא נקראים המזרקים של קודש 'כפורי זהב' [עז' א, י], על שם שהכהן מקנח ידו בשפת מזרק [זבחים צג ע"ב].

על כי 'כפורי זהב' הם מזרקים יכול היה הפרשן ללמוד ממסכת זבחים צג ע"ב: 'אצבעו במאי מקנח? אמר אביי: בשפת מזרק, כדכתיב: "כפורי זהב"'. השפעתו האפשרית של רש"י על הפרשן אינה עולה אפוא מעצם הקביעה הלקסיקלית אלא מהלשון הדומה: 'על שם שהמקבל דם במזרק היה מקנח [...] ידו' – 'על שם שהכהן מקנח ידו', ומהציטוט המסייע שהביאו מבבא מציעא.⁶⁴ פירושו זה של רש"י היה מוכר בפרשנות התקופה,⁶⁵ והדבר מקרב את האפשרות שגם הפרשן הכיר.

⁶² ראו פירושי רש"י לויק' ז 16; תה' עו 7; איכה ג 26; דנ' ב 12; ח 13, ובהשפעת רש"י גם פירוש ר' יוסף קרא לשופ' ו 25–26 (אך בלי להזכיר את 'ואייה וענה'), ובפירוש המיוחס לרש"י לדה"ב כח 7, והשפעתו ניכרת בעניין זה גם מחוץ לגבולות התרבות האשכנזית, למשל בפירושי רד"ק ורמב"ן.

⁶³ רנ"ג רבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, כרך ח, ירושלים תשס"ב, עמ' 62, ושם בהערה א.
⁶⁴ בפירושו לזבחים כה ע"א, ד"ה 'כפורי זהב' ושם צג ע"ב, ד"ה 'כפורי זהב', הביא רש"י רק את הדוגמה המסייעת ממסכת גיטין נו ע"א, וראו עוד אצל פלורסהיים (לעיל, הערה 14), עמ' 264–265.

⁶⁵ ראו בפירוש המיוחס לרש"י לדה"א כח 17, ומצוטט בפירוש רמב"ן לבראשית לב 21.

לצד ארבעת המקומות הנזכרים יש עוד מקומות שעולה מהם דמיון מסוים בין הפירוש לעזרא-נחמיה ובין פירושי רש"י למקרא, אך האמור בהם קצר למדיי, ואין בו ייחוד לשוני המאפשר לקבוע חד-משמעית שמדובר בהשפעה של ממש.⁶⁶

א.2.ג.2. פירוש רש"י לתלמוד

עוד מקור ששימש את מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה הוא פירוש רש"י לתלמוד הבבלי. בשני מקומות הוא מביאו כמעט מילה במילה:

(1) עז' ב 63:

עד עמד כהן וגו' – כאדם האומר לחבירו: 'עד ימות המשיח לא יעלה דבר זה'. ואיני יכול לפתור עד עמוד כהן לאורים ותומים בבית שני, לפי שמצינו בפרק ראשון של יומא [כא ע"ב] שהיה בית שני חסר מאורים ותומים.

רש"י לכתובות כד ע"ב:

עד עמוד כהן לאורים וגו' – כאדם שאומר לחבירו 'עד שיבא המשיח'. דאורים ותומים לא הוּוּ במקדש שני, שנחסרו חמשה דברים, כדאמרינן בסדר יומא.⁶⁷

(2) עז' ג 12: 'ורבים – אשר לא ראו בניין בית ראשון היו שמחין ומריעין'. רש"י לתמורה טו ע"ב: 'ורבים בתרועה – אותן שלא ראו את הבית הראשון היו עכשיו מריעין ושמחין'.

⁶⁶ ראו בפרט נחמיה ג 2: 'ועל – כמו 'ועליו מטה מנשה' [במ' ב 20] – בסמוך וכן פתרונו: סמוך לבנין ידו; רש"י לבמדבר ב 20: 'ועליו – כתר גומז: 'ודסמיכין עלוהי". נחמ' ד 11: 'השלח – כלי קרב, כמו "מעבור בשלח" [איוב לג 18]; רש"י לאיוב לג 18: 'שלח – כלי זיין, וכן "ידו אחת מחזקת השלח" [נחמ' ד 11]. נחמ' ט 10: 'כי הזידו – כי הרשיעו עליהם, כמו "כי בדבר אשר זדו עליהם" [שמות יח 11]; רש"י לשמות יח 11: 'אשר זדו – אשר הרשיעו', והשוו עוד הפירוש לנחמ' ג 8 ('עז"ב = חז"ק) עם פירושי רש"י לשמות כג 5; דב' לב 36; יר' מט 25; יח' כז 12, או הפירוש לנחמ' ד 4 ('כשל כח') עם פירוש רש"י לאיכה ה 13. במקרים אחרים ניכרת זהות מסוימת בין פירושיהם, אך דומה שהפרשן הושפע ממחברת מנחם דווקא, השוו למשל הפירושים לנחמ' ג 30; יב 44 ('נשכתו' = 'לשכתו') עם פירושי רש"י לשמ"א ו 18; כז 10; יש' כא 15; תה' קיד 1, ומנחם, 'נשכה' (עמ' *259), או הפירוש לעז' ו 3 ('ואושוהי מסובלין') עם פירוש רש"י ליר' נ 15, ומנחם, 'אש', מחלקה 6 (עמ' *66). פירושו לנחמ' ח 5 (עמ"ד = שת"ק) דומה מאוד לפירוש רש"י לאיוב ל 20, אך דומה שהמקור המשפיע הוא סוטה לט ע"א. הפירוש לנחמ' ב 6 ('שגל' = 'מלכה') דומה לפירוש רש"י לתה' מה 10; דנ' ה 2 (ושונה ממנחם: 'שגל' = 'גבירה', עמ' *374), אך אפשר שהפרשן הושפע מחז"ל דווקא (למשל ראש השנה ד ע"א; עבודה זרה סה ע"א).

⁶⁷ רש"י ביסס את דבריו על סוטה מח ע"ב: "ויאמר התרשתא [...] – אמור לו: כאדם שאומר לחבירו "עד שיחזו מתים ויב' א משיח בן דוד", וראו רש"י, שם (ד"ה 'עד עמוד כהן', 'אמור לו'), וללא ההפניה למסכת יומא גם בפירושו לקידושין סט ע"ב: 'עד עמוד הכהן לאורים ותומים – כאדם שאומר לחבירו: "עד שיבא משיח", דאורים ותומים לא היו בבית שני, ודמיון כללי גם לפירוש רשב"ם לבבא בתרא קלג ע"ב (ד"ה 'לגזבר').

ייתכן שגם בשלושת הפירושים שלהלן תלוי הפרשן בפירוש רש"י לתלמוד, אך לא ניתן לקבוע זאת בביטחון:

(1) עז' ב 63:

התרשתא – הוא נחמיה בן חכליה ואמרו רבותינו [ירושלמי קידושין פ"ד ה"א (סה ע"א)] שנקרא שמו התרשתא שהתירו לו חכמים לשתות יין נסך של גוים על אשר היה משקה למלך.⁶⁸

רש"י לקידושין סט ע"ב:

התרשתא – נחמיה בן חכליה קרוי כן בספר עזרא. ובגמרת ירושלמי נמצא שעל שם שהיה משקה למלך היה צריך לשתות קודם, שלא יחשדוהו שמא הטיל סם המות במשקה המלך – התירו לו יין של נכרים לשתות, לכך נקרא התרשתא.⁶⁹

כפי שיתברר להלן, מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה נמנע בדרך כלל מהבאת מדרשים, ועובדה זו מסייעת לאפשרות שהוא הושפע כאן מפירושו של רש"י, ואת מדרש הנוטריקון ('התרשתא' = התר שתייה) הביא בהשפעתו.

(2) עז' ד 14:

לא אריך – אינו הגון לנו לראות. אריך – הגון, כמו 'אריך או לא אריך' במסכת סוכה [מד ע"ב].

רש"י לסוכה מד ע"ב:

אריך או לא אריך – טוב לעשות כן או לא. אריך – לשון דבר הגון, ובעזרא יש לו דומה: 'וערות מלכא לא אריך לנא למיחזי' [עז' ד 14].

⁶⁸ והשוו פירושו לנחמיה י 2: 'נחמיה התרשתא – שם אחד הוא, וזהו שפירשתי [פירושו לעזרא ב 63] דהתרשתא הוא נחמיה. ולמה נקרא שמו התרשתא? שהתירו לו חכמים לשתות יין נסך, לפי שהיה משקה למלך, ובשלישית, בקצרה, בפירושו לנחמיה א 11: 'כדברי רבותינו התרשתא הוא נחמיה'.

⁶⁹ והשוו רש"י לכתובות כד ע"ב: 'התרשתא – הוא נחמיה בן חכליה, וכן כתוב בספר עזרא'.

הבחירה לתרגם את המילה 'אריך' במילה העברית 'הגון' היא אפשרית, כמובן,⁷⁰ אך אינה מובנת מאליה לא בעזרא ד' 14 ולא בסוכה מד ע"ב,⁷¹ ואפשר שהיא מעידה על השפעתו של פירוש רש"י על הפרשן.⁷²

(3) נחמ' ח 15:

ועלי הדס – מפורש במסכת סוכה [יב ע"א]: זה הדס שוטה, שאינו ראוי ללולב כי אם לעשות סוכה [...] ועלי עץ עבות – זה הדס הראוי ללולב; כמפורש במסכת סוכה.

רש"י לסוכה יב ע"א, ד"ה 'היינו עלי הדס היינו עץ עבות':

דההדס הוא עץ עבות, על שם שהעלין מורכבין זה על זה כמין עבותות ושרשרות. הדס שוטה – שאינו כשר ללולב, לפי שאין עבותו עשויה של שלש שלש עלין.

הפרשן: 'שאינו ראוי ללולב', ורש"י: 'שאינו כשר ללולב'. הפרשן: 'עץ עבות זה הדס', ורש"י: 'דההדס הוא עץ עבות',⁷³ ואפשר שדברי ההפניה של הפרשן המסיימים את פירושו 'כמפורש במסכת סוכה' מכוונים להסברו הבוטני הדקדקני של רש"י ולא לדברי המתדיינים בתלמוד.⁷⁴

⁷⁰ למשל: ע"צ מלמד, מלון ארמי-עברי לתרגומים ולארמית שבמקרא, ירושלים תשל"ה, עמ' 503; G.H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrash*, Hildesheim 1997, p. 40

⁷¹ למשל: ע"צ מלמד, מלון ארמי-עברי לתלמוד הבבלי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 57; א' קימרון, ארמית מקראית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 123; M. Jastrow, *A Dictionary of The Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and The Midrashic Literature*, New York 1950, p. 119

⁷² לעיון במשמעה של המילה 'הגון' בלשון רש"י ראו א' בלידשטיין, 'עיונים בפירושי רש"י: ענייני הנהגה ושלטון', אשל באר-שבע, ג (תשמ"ו), עמ' 140–141 (רש"י לסוכה מד ע"ב והפירוש לעז' ד' 14 אינם נזכרים במאמר).

⁷³ בפירושו לויקרא כג' 40 כתב רש"י כיוצא בזה: 'וענף עץ עב'ת – שענפיו קלועים כעבותות וכחבלים, וזהו הדס העשוי כמין קליעה' (על פי ספרא, אמור, פרשתא יב, פרק טז, ו, מהדורת וייס, ווין תרכ"ב, קב ע"ב).

⁷⁴ וראו הסבריו של רש"י בסוכה לב ע"ב, ד"ה 'עבות שלשה', 'ענף עץ עבות'. מלבד שלושת המקרים הנזכרים, דמיון מסוים עולה גם בהשוואת הפירוש לעזרא ד' 3: 'כי אנחנו – אלא אנחנו לבדנו נבנה' לפירוש רש"י לערכין ה' ע"ב (ד"ה 'וטעמיה לה מסתבר'): '[...] ואמר להם [לגויים] נחמיה בן חכליה: "לא לכם ולנו לבנות", כי אם לנו לבדנו'; אך אין כאן קו לשוני ייחודי המסייע לאפשרות שדברי הפרשן תלויים בפירושו של רש"י. דמיון לשוני גם בין הפירוש לנחמיה ג' 34: 'היו מלעגיגים ומתלוצצים על בנין החומה', ורש"י לשבועות טו ע"ב (ד"ה 'ואומר ה'): 'שהיו מתלוצצים בשרי יהודה ובנימין כשהיו בני ישראל בני הגולה בונין את החומה'. וכן הפירוש לנחמיה ח' 13: 'וביום השני – של ראש השנה', ופירוש רש"י לביצה ו ע"א (ד"ה 'מימות עזרא'):

א.2.ד. רשב"ם

לפירוש לעזרא-נחמיה זיקה עמוקה לפירושי המקרא של רשב"ם. שלא כפירושי רש"י למקרא שהגיעו אלינו במלואם, עיקר פירושי רשב"ם לא שרד,⁷⁵ ולפיכך קשה לעמוד כהלכה על זיקת הפירוש לעזרא-נחמיה לפירושו. ככל שניתן לקבוע, הפרשן לעזרא-נחמיה הושפע ממנו בעיקר בתחומי לשון המקרא וסגנונו. אביא את הדוגמאות בהתאם לשני ההיבטים הפרשניים הללו.

א.1.2.ד. היבטים ספרותיים

כפי שהולך ומתבהר בשנים האחרונות, עבודתם הפרשנית של פרשני הפשט בימי הביניים מתאפיינת בין השאר בתשומת לב להיבטים ספרותיים של הטקסט המפורש. רשב"ם ניכר יותר מכל פרשני המקרא האחרים בתשומת הלב המרובה שהקדיש להיבטים ספרותיים, והערותיו נתבררו ולובנו לעומק.⁷⁶ יש לומר אפוא שעצם עיסוקו של מפרש עזרא-נחמיה בהיבטים ספרותיים של הספר אינו יוצא-דופן על רקע פרשנות התקופה.⁷⁷ עם זאת, מהערותיו המפותחות ביותר בנושא עולות נקודות דמיון לפירושו של רשב"ם, והדבר מקרב את האפשרות שהוא הושפע מרשב"ם הן באותם מקרים ספציפיים הן בעצם תשומת הלב שהקדיש לנושא.

(1) בנחמיה ד 7 נאמר:

"וביום השני" – ובראש השנה משתעל. ועוד אפשר שלמד מרש"י למגילה טז ע"א (ד"ה 'שמשי') על זיהויו של שמשי הסופר עם בנו של המן (פירושו לעזרא ד 8), אך הזיהוי מופיע גם במדרשים למגילת אסתר (אסתר רבה, פתיחתא, ה; מדרש אבא גוריון, ו, מהדורת ש' בובר, ווילנא תרמ"ז, עמ' 39; מדרש פנים אחרים, נוסח ב, מהדורת ש' בובר, שם, עמ' 55), ואין ביטחון שדווקא רש"י הוא המקור המשפיע.

⁷⁵ בדינו פירושי רשב"ם מלאים או כמעט מלאים לתורה (רוזין, לעיל, הערה 10; וכן פירוש דקדוקי לבראשית א–ז [מהדורת ר' מרדלר, לעיל, הערה 50, עמ' 49–62]), לאיוב (יפת, לעיל, הערה 52), ולמגילות שיר השירים (הנ"ל, לעיל, הערה 59), קהלת (הנ"ל, פירוש רבי שמואל בן מאיר [רשב"ם] לקהלת, מהדורה ביקורתית חדשה מתוך כתב יד ומבוא, ירושלים תשמ"ה) ואסתר, ושרידים מפירושו למגילות רות ואיכה (א' יעללינעק, פירושים על אסתר רות ואיכה, לפסיא תרט"ו), ומובאות אחדות מפירושו לנביאים וכתובים, בעיקר מספר ערוגת הבשם לר' אברהם בן ר' זוריאל (ראו א' טויטו, 'הפשטות המתחדשים בכל יום': עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג, עמ' 208–225). על שאלת ייחוס הפירושים לאיוב ולמגילות לרשב"ם ניטש ויכוח לאורך השנים, אך נראה שבשנים האחרונות הולכת ומתרחבת ההסכמה שאלו הם פירושו של רשב"ם.

⁷⁶ ראו המחקרים הנזכרים אצל ע' ויזל, הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים, ירושלים תש"ע, עמ' 185, הערה 18.

⁷⁷ מלבד המקומות שאזכיר להלן בגוף ובהערות השוליים שבהם מתגלה דמיון להערותיו של רשב"ם, תשומת לבו של הפרשן להיבטים ספרותיים מתגלה גם בפירושו לעזרא ב 2; ד 8; ז 6; ח 3; ט 14; נחמיה ב 2, 6; ג 2; ו 6; יג 26, שבהם שילב הערה סגנונית על 'דרך המקרא' ונהוג המקרא' והעיר על סידורם של הפרטים ברשימות שבספר, על מבנה היחידה ועל עניינים רטוריים.

ואעמיד מתחתיות למקום מאחרי לחומה בצחיחים ואעמיד את העם למשפחות עם חרבתייהם רמחיהם וקשתתייהם.

הפרשן כותב:

ואעמיד מתחתיות וגו' ואעמיד את העם וגו' – מקרא זה דוגמת 'והיו המים אשר תקח מן היאור והיו לדם ביבשת' [שמות ד 9]; 'כי הנה אויביך ה' כי הנה אויביך יאבדו' [תה' צב 10]; 'עורי עורי דבורה עורי עורי דברי שיר' [שופ' ה 12]; 'לא לנו ה' לא לנו' [תה' קטו 1].

הפרשן אינו מבהיר מהו המכנה המשותף הקושר את נחמיה ד 7 לארבעת הפסוקים שהביא, אך ניכר לעין שבכולם יש מרכיב של חזרה: 'ואעמיד', 'והיו', 'כי הנה אויביך', 'עורי עורי', 'לא לנו'. במחקר המודרני מקובל לכנות כתובים בנוסח תהלים צב 10 או שופטים ה 12 'תקבולת מדורגת' (expanded colon; staircase parallelism) ולהבחין בין תבנית זו של תקבולת לתבניות אחרות של חזרה.⁷⁸ מכלל פרשני המקרא בימי הביניים מזהה תופעת התקבולת המדורגת יותר מכול עם שמו של רשב"ם. רשב"ם לא היה הראשון שהבחין שבפסוקים נוסח 'עורי עורי דבורה' או 'כי הנה אויביך ה' ישנו מרכיב של חזרה, קדמו לו בכך חז"ל וראשוני פרשני הפשט בימי הביניים.⁷⁹ אולם שלא כקודמיו, רשב"ם שב והזכיר את התופעה בשיטתיות, הדגים אותה בעזרת כתובים חוזרים המשמשים דוגמאות יסוד, הבחין בינה ובין מקרים אחרים של חזרה וכפילות ובכמה מקומות הבהיר את עקרונותיה ואף עמד על הסיבה לה.⁸⁰ פרשנים מאוחרים לרשב"ם טיפלו גם הם בתופעת התקבולת המדורגת. בחינת דבריהם מורה שדיוניו השיטתיים של רשב"ם השפיעו עליהם מאוד: הם שילבו את דבריו בפירושיהם, חזרו על דוגמאות היסוד שהביא, ושמו הפך לשם נרדף לתופעה.⁸¹

⁷⁸ למשל: S.E. Loewenstamm, 'The Expanded Colon in Ugaritic and Biblical Verse', *JSS*, 14 (1969), pp. 176-196; Y. Avishur, 'Addenda to the Expanded Colon in Ugaritic and Biblical Verse', *UF*, 4 (1972), pp. 1-10. לא מצאתי חוקר שעסק בחזרה המדורגת, וראה בנחמיה ד 7 ביטוי לתופעה זו.

⁷⁹ ראו, למשל, רש"י לשמות טו 6: 'ימינך ה' ימינך ה' – שני פעמים: כשישראל עושין רצונו של מקום, השמאל נעשית ימין' (בעקבות המכילתא, בשלח שירה, ה, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 134).

⁸⁰ לריכוז דוגמאות ומראי מקום ראו יפת (לעיל, הערה 59), עמ' 147–150, ושם מחקר נוסף. ⁸¹ ראו בעיקר: 'בן פרת יוסף – דרך הפסוק להתחיל דברו ואינו גומרו ואחר כך חוזר ומתחיל וגומר, כגון: "נשאו נהרות ה'" [תה' צג 3], ולא פירש מה נשאו ואחר כך מפרש: "נשאו נהרות קולם". וכן: "ימינך ה' נאדרי בכח" [שמות טו 6], ולא פירש מה תעשה ואחר כך פירש: "תרעץ אויב". וכן: "כי הנה אויביך ה'" [תה' צב 10]. כל זה מיסוד רבי שמואל. וכשהיה רבי שלמה זקנו [=רש"י] מגיע לאותן פסוקים היה קורא אותן פסוקי שמואל על שמו, ר' אהרון בן ר' יוסי הכהן בעל ספר הג'ן, מהדורת י"מ אורליאן (לעיל, הערה 48), עמ' רז–רח, ומופיע גם אצל ר' חיים פלטיאל, מהדורת י"ש לנגה (שם), עמ' 164, ובין השאר ראו ר' יוסף בכור שור ור' יצחק בן ר' יהודה הלוי בעל פענח רזא (מהדורת א' זיונס, שם), עמ' רי לבראשית מט 22 ותוספת לפירוש רש"י לשה"ש ד 8.

הפרשן לעזרא-נחמיה אינו דן בהיבט העקרוני של התופעה, אפשר משום שהיא הייתה ידועה בסביבתו. נראה שחידושו מתמצה בהוספת הכתוב הנדון – נחמיה ד 7, לקבוצת כתובי התקבולת המדורגת הידועים זה מכבר מפירושו של רשב"ם.⁸² זהו פסוק פרוזה, ומכאן שהפרשן לא הגביל את התופעה ללשון השירה. גם נקודה זו מדגישה את זיקתו לרשב"ם, שמפירושו לשמות ד 9 עולה שאף לדעתו התקבולת המדורגת אינה מיוחדת ללשון השירה.

(2) בנחמיה ד 17 נאמר:

אין אני ואחי ונערי ואנשי המשמר אשר אחרי אין אנחנו פשטים בגדינו איש שלחו המים.

חלקו השני של הכתוב קשה, וניתנו לו פתרונות מספר.⁸³ להלן הצעתו של הפרשן לעזרא-נחמיה:⁸⁴

איש שלחו המים – מוסב על 'אין' שלמעלה; כמו 'יצא עתק מפיכם' [שמ"א ב 3]; אין איש ממנו פושט בגדיו לרחוץ אותם במים. וכפל לשון הוא על 'אין אנחנו פושטים'. שלחו – הפשטתי [נ"א: 'הפשטו'] כמו 'ופשט את בגדיו' [ויק' ו 4], דמתורגם 'וישלח ית לבושהי' [תרגום אונקלוס].

להבנתו, לפנינו מבנה של תקבולת חסרה, והוא משלימה ומבהיר את תיבותיה כדלהלן:

אין	אנחנו	פשטים	בגדינו	[לרחוץ אותם]	[במים]
[אין]	איש [ממנו]	שלחו [פש"ט]	[את בגדיו]	[לרחוץ אותם]	המים

לשם כך הוא רואה במילה 'שלחו' פועל וגוזר אותו משורש של"ח הארמי.⁸⁵ הפרשן מפנה לשמ"א ב 3, אפשר משום שראה בכתוב זה דוגמת אב למקרי התקבולת החסרה:

⁸² תהלים צב 10 הוא מדוגמאות היסוד שרשב"ם נהג להביא (ראו פירושו לבר' מט 22; שמות טו 6; שה"ש ד 1–6, 11; קה' א 2). על השתייכותו של שמות ד 9 לקטגוריית החזרה המדורגת מעיד רשב"ם בפירושו לכתוב, ועל שופ' ה 12 ותה' קטו 1 הוא מעיד בפירושו לשה"ש ד 1–6 ולקהלת א 2, ויש להניח שגם בפירושו לשופטים ולתהלים שלא שרדו.

⁸³ התרגומים המודרניים והפרשנים הביקורתיים בדרך כלל מאוחדים בהבנתם כי 'שלחו' פירושו 'שלח שלו', ובעזרת שכתוב קל של סיפא הפסוק, לעתים בצירוף תיקון קל של הנוסח, יוצרים משפט קוהרנטי, למשל ב-JPS: 'Nor did I, my brothers, my servants, or the guards following me ever take off our clothes, [or] each his weapon, even at the water', וב-BHS מציעים: 'אין אנחנו פשטים בגדינו איש שלחו הימינו'.

⁸⁴ נוסח הדפוסים משובש כאן במקצת, ואני מביא את הפירוש על פי כתבי היד.

⁸⁵ להבנת של"ח העברי במשמע של פש"ט על סמך תרגום אונקלוס לויקרא השוו לפירוש יעקב בן ראובן הקראי לנחמיה ד 17 (לעיל, הערה 40), וראו במחברת הערוך לשלמה אבן פרחון: 'ותרגום 'ופשט את בגדיו' [ויק' ו 4] – 'וישלח', וכן "שלחך פרדס רמונים" [שה"ש ד 13], פ' כשיפשוט את בגדיה ימצאנה כפרדס שהוא מלא רמונים' (מהדורת ז' בן גאטטליב, פרעסבורג תר"ד, סט ע"ב, ערך 'שלח'; ובעקבותיו בפירוש אנונימי לשה"ש ד 13 שפרסם ה"י מאתאוס,

אל תרבו תדברו גבהה גבהה // [אל] יצא עתק מפיכם.

ככל הידוע, הראשון שהצביע על תופעת תקבולת הצלעות היה מנחם אבן סרוק. בערך 'אב' (מחלקה 4, עמ' 17*) הוא מציין על המילה 'אבות' ('אבות חדשים יבקע', איוב לב 19) כי 'אין למלה זאת דמיון בתורה, אבל הענין יורה עליה וחצי הפסוק ילמד [נ"א: 'יורה', 'מוכיח'] על הציו, והיה די בחציו והשנה ענינו שנית', ובהמשך דבריו הוא מביא רשימה של 11 פסוקים שלדעתו חלה בהם תופעה דומה.⁸⁶ מיעוט הדוגמאות שהביא מנחם מעיד שלא עמד על מלוא עקרונותיה ועומקה של התופעה. לא כן רשב"ם, שעמד גם הוא על תופעת התקבולת אך הצביע עליה בשיטתיות בעשרות מקומות ואף הבהיר את עקרונותיה ותפקידה, כשלעיתים קרובות השתמש במינוח קבוע המעיד שראה בכתובי התקבולת תופעה מובחנת.⁸⁷ מורשת פרשנית מפותחת וייחודית זו של רשב"ם השפיעה במידה רבה על ר' יוסף בכור שור ועל ר' אליעזר מבלגנצי,⁸⁸ אך דומני שמלוא עקבותיה בחיבורי התקופה טרם נתבררו די הצורך.⁸⁹ הפירוש לנחמיה ד 17 נראה שמשקף גם הוא את השפעתה של מורשת רשב"ם הן בעצם זיהויה של תופעת התקבולת החסרה הן בפרטיו. וביותר מעניין להשוותו לפירוש רשב"ם לאיוב לב 3:

'פירוש שיר השירים לא נודע מחברו', בתוך: תהלה למשה: קבוצת מאמרים בחכמת ישראל לכבוד [...] משה שטיינשניידר, לפסיא תרנ"ו, עמ' 175; אני מודה למורתי, פרופ' שרה יפת, על שהפנתה את תשומת לבי למראי המקום הללו). יצוין שאבן-פרחון מבין את 'שלחו' שבנחמיה ד 17 במשמע הנפוץ 'שְׁלַח שלו': "איש שלחו המים", כלומר אל תעשו דבר אלא תפסו כלי זיין ומים לשתות' (שם, ע ע"א); אף על פי כן כלל המקורות מורים כי הייתה מסורת פרשנית הקושרת בין של"ח העברי לפש"ט הארמי ואפשר שהפרשן לעזרא-נחמיה הושפע ממנה.

⁸⁶ 'אלה קצות הפסוקים שחציים יורה על חציים, והיה די בחציים' וכו', שם.

⁸⁷ יפת (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 170–200; R.A. Harris, *Discerning Parallelism: A Study in Northern French Medieval Jewish Biblical Exegesis*, Providence, Rhode Island 2004, pp. 55-73

⁸⁸ הריס, שם, על פי המפתח: [Rashbam] 'Bekhor Shor influenced by [Rashbam]'; 'Eliezer of Beaugency influenced by [Rashbam]', עמ' 137. באופן כללי על זיקתו של ר' אליעזר לרשב"ם, שאפשר שהיה תלמידו, עיינו R.A. Harris, 'The Literary Hermeneutic of Rabbi Eliezer of Beaugency', Ph.D Dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, New York 1997, pp. 82-111

עם פירוש רשב"ם עולה בין השאר מפירושו לבר' לו 12; שמות ב 14; ג 14; ו 13; יד 25.⁸⁹ אשר למחבר הפירוש לדברי הימים המיוחס לר' יוסף קרא ראו ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 285, הערה 40, ולדעתי, מורשתו של רשב"ם משתקפת גם בפירוש לסידור המיוחס לראב"ן (לעיל, הערה 48) המרבה להעיר על תקבולות וכפלי לשון, אולם יש מקום להקדיש לחיבור זה מחקר מיוחד לבירור מקורותיו הפרשניים ולזיקתו לרשב"ם.

וירשיעו את איוב – על אשר לא הרשיעו ולא החזיקו את איוב בחזקת רשע, חרה אפו בשלשת ריעיו. ומקרא זה דוגמת 'יצא עתק מפיכם' [שמ"א ב 3], שמוסב למעלה הימנו על 'אל תרבו' [שם].⁹⁰

כמו נחמיה ד 17 גם איוב לב 3 הוא קטע פרוזה ולא שירה, ובזה הוא שונה מעיקר היקריותיה של תופעת התקבולת. הפרשן לעזרא-נחמיה כותב: 'מוסב על [...] שלמעלה', ובדומה לרשב"ם: 'מוסב למעלה [...] על',⁹¹ והוא אף מביא את דוגמת-האב שהביא רשב"ם: 'יצא עתק מפיכם'. הצירוף 'כפל לשון' (וכפל לשון הוא על "אין אנחנו פושטים"), החוזר גם בפירוש לנחמיה ג 20,⁹² מעיד גם הוא על זיקה לפירושי רשב"ם. הצירוף הוא משימושי הלשון המזוהים ביותר עם רשב"ם:⁹³ הוא חוזר 33 פעמים בפירושו, בכללם מקומות שבהם עמד על תופעת התקבולת,⁹⁴ ובכמה מקומות כמשלים של המילים 'מוסב על'.

(3) נראה שהשפעתו של רשב"ם על הפרשן משתקפת מעמדו, ולפיה המקרא נוקט מידת מה של חופש ברשימותיו ואינו מביא את כלל הפרטים במדויק. בפירושו לנחמיה ז 7 הפרשן מבחין בין הכלל הנהוג במקרא ובין ביטוי במקרה הנדון:

ישוע – הוא 'יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול' [חגי א 1]. חשבונות הללו פעמים הם מכוונים עם חשבונות של מעלה [עז' ב], פעמים יש שאינם מכוונים זה כנגד זה; ולא דקדק המקרא [נ"א: 'דקדקו המקראות'] בחשבונות כל כך. אבל הכלל שוה לכאן ולכאן, שנאמר 'כל הקהל כאחד' וגו' [עז' ב 64 = נחמ' ז 66]. ועל זה הכלל סמך כותב הספר, ולא דקדק בחשבון הפרטיות [נ"א: 'הפרטות'] כל כך.

המקרא אינו מקפיד ('לא דקדק') בפרטיהן של הרשימות, ודפוס סגנוני זה הנחה גם את 'כותב הספר'.⁹⁵ חוסר ההקפדה משתקף בהבדלים הניכרים שבין רשימת העולים לציון שבעזרא ב לרשימה המקבילה בנחמיה ז. אך לדברי הפרשן, סיכומן של הרשימות

⁹⁰ רשב"ם קורא את הכתוב כך: 'על אשר לא מצאו מענה [לאיוב] / ו[לא] הרשיעו את איוב', וראו ניתוח מפורט אצל יפת (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 189–190.

⁹¹ המילים 'מוסב (למעלה) על' משמשות כמונה מפתח בפירושו של רשב"ם שבהם הצביע על תופעת התקבולת, ראו בפרט אצל יפת (שם), עמ' 178–183.

⁹² 'החרה – פתרונו לפי ענינו, וכפל לשון הוא על "החזיק"'. במקרה זה אין מדובר בתקבולת אלא בכפילות לשון ('הַחֲזִיקָה החזיק') שהפרשן אינו מבהיר את סיבתה (ראו הריס [לעיל, הערה 87], עמ' 47, הערה 37).

⁹³ לרשב"ם עשרות מופעים של השורש כפ"ל לצורותיו. ראו יפת (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 176–178.

⁹⁴ לשם השוואה, הוא נמצא פעם אחת בלבד בפירוש רש"י, וללא קשר לתופעת התקבולת (ראו רש"י לאיכה א 16, ועיינו הריס [לעיל, הערה 87], עמ' 35–36, הערה 2).

⁹⁵ נראה שהצירוף 'כותב הספר' מכוון למחבר רשימת העולים לציון ('ספר היחש העולים בראשונה') שמצא נחמיה ולא למחבר ספר נחמיה, שלדעת הפרשן הוא נחמיה עצמו (פירושו לנחמיה א 1, ומצוטט להלן סמוך להערה 155).

מדויק, ועל כן הוא זהה בשתייהן: 'כל הקהל כאחד ארבע רבוא אלפים שלש מאות (ו)ששים' (עז' ב 64 = נחמ' ז 66).⁹⁶ הפרשן עומד על דפוס זה גם בפירושו לנחמיה יב 12 בעניין רשימת משמרות הכהונה והלוייה: 'את אשר לא פירש כל העשרים וארבע משמרות, לא דקדק המקרא בכך למנותם כולם'.

הביטוי 'לא דקדק' מורה על הקרבה העקרונית שבין דוגמה זו, שבה חוסר ההקפדה מתבטא ברשימת משמרות שאינה באה במלואה,⁹⁷ ובין הדוגמה הקודמת, שבה מתבטא חוסר ההקפדה בהבדלים שבין הרשימות המקבילות.

בשני הפירושים שלעיל הפרשן קושר את תופעת 'לא דקדק המקרא' לרשימות יחס.⁹⁸ אך מפירושו לעזרא ד 17 משתמע שהמקרא עשוי שלא לדקדק בשמות באופן כללי, גם כשלא מדובר ברשימות יחס: 'שלם וכעת – מקומות הם, "וכעת" כמו "וכעֶנְת" [עז' ד 11], פעמים קורהו כך ופעמים כך'.

האמירה שהמקרא 'לא דקדק' מוכרת מפירושו של רשב"ם ומזוהה עמו יותר מכול.⁹⁹ רשב"ם מציין בכמה מקומות שלפי הפשט 'אין לדקדק' בלשון המקרא, והוא מחיל כלל זה על עניינים שונים.¹⁰⁰ לענייננו חשיבות מיוחדת נודעת לפירושו לבראשית לו 24:

ואיה וענה – נראה בעיני כן שמן, כ'ופסי' [במ' יג 14]; 'ושתי' [אסתר א 9];
ואעפ"י שבדברי הימים כתיב 'איה וענה' [דה"א א 40], אין לדקדק בכך,

⁹⁶ כיוון שלדעת הפרשן המקרא אינו 'מדקדק' ברשימות, אין גם טעם לדיון פרשני מעמיק בשמות המופיעים בהן, ולכן הוא אינו דן ברשימת השמות שבעזרא ב ובמקבילה שבנחמיה ז. יצוין שהפירוש לעזרא-נחמיה הוא מפורט למדי (על פי הערת המסורה המסיימת שבסוף ספר נחמיה, עזרא-נחמיה מונה 685 פסוקים; לספירתי, הפרשן מפרש 399 מהם), ומכאן שבחירתו שלא לדון כלל בעשרות הפסוקים הללו היא רבת משמעות.

⁹⁷ מפירושו לנחמיה יב 23 מתברר שכמה מן הפרטים שחסרים בנחמיה יב באים ברשימה המקבילה לה שבדה"א ט: 'ועד ימי יוחנן – כל אותן שהיו ראשי אבות הלויים עד ימי יוחנן כהן גדול מנוין שם בדברי הימים'.

⁹⁸ בפירושו לעזרא ב 3 כותב הפרשן: 'בני פרעוש וגו' – יש בהם בפרשה שמזכיר שם אביהם על שם בני המשפחה ויש מהם שמזכירם על שם מקומם לומר בני מקום פלוני'. הפרשן עומד על חוסר אחידות שבפרטי הרשימה, ואפשר שגם כאן הניח שהמקרא 'לא דקדק'. במקומות אחרים הוא מציין שהרשימות נבנו על פי שיקולי סידור מובחנים: מפירושו לעזרא א 11 ונחמיה יא 4 עולה שהמקרא מזכיר רק את הפרטים החשובים שברשימות (רשימת הכלים ורשימת יושבי ירושלים) לצד סיכום מספרי מדויק שלהן; בפירושו לעזרא ב 64 הוא מציין שהרשימה כוללת רק את בני יהודה ובנימין, ואף כאן מובא כתוב סיכום המשקף נאמנה את כלל הרשימה. הפרשן משלב אפוא בין התפיסה שהרשימות משקפות חוסר דקדוק והקפדה ובין התפיסה שמשקפים מהן שיקולים שונים של ברירה וסלקציה, והדבר מוכיח את יכולתו להשקפות מורכבות.

⁹⁹ יפת (לעיל, הערה 59), עמ' 162–163, ושם מחקר נוסף.

¹⁰⁰ כך בכמה מקומות הוא מציין על מספרים המובאים בכתוב שאין להבינם באופן מילולי אלא הם באים לציון מספר גדול או עגול. השוו פירושו לאיוב ה 19: 'אין לדקדק בשש ושבע [בשש צרות יצילך ובשבע לא יגע כך רע'] כי כן דרך המקרא לאחוז לשון בשביעיות בלי דקדוק מלתו' (ראו גם פירושו לאיוב ה 23), והוא טוען בדומה לכך באשר למספרים עשר, מאה, ושישים ושמונים (פירושו לקהלת ז 19; ח 12; שה"ש ו 8), וראו הדוגמאות ומראי המקום שהביאה יפת (לעיל, בהערה הקודמת).

כאשר כתוב בתורה 'עוץ וחול וגתר ומש' [בר' י 23], ובדברי הימים 'ומשך' [דה"א א 17].

הערתו המתודולוגית כי 'אין לדקדק' בהבדלים המתגלים בהשוואת שמות שבספר בראשית לשמות שבספר דברי הימים מיוסדת על הבנתו העקרונית שהמקרא אינו מדקדק ואינו מקפיד בלשונו, וכי שמות יכולים להופיע במקרא בשתי צורות. פירוש זה דומה עד מאוד לפירוש הנזכר לנחמיה ז 7, שאף בו מוסברים ההבדלים שבין כתובים מקבילים במקרא בהסתמך על אותו עיקרון.¹⁰¹ פירוש רשב"ם לבראשית לו 24 היה מוכר בפרשנות התקופה,¹⁰² ודומה ששימוש הנרחב בביטוי 'אין לדקדק' ודומיו ובעיקרון המשתמע ממנו הותיר רושם על כמה מהפרשנים.¹⁰³ כל זה מקרב את המסקנה שבמקרה זה רשב"ם הוא אשר השפיע גם על מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה.

¹⁰¹ בפירושיהם למל"א כב 52 מציינים רש"י ור' יוסף קרא (פירושיהם זהים) שבהצלבת פסוקים המפרטים את שנות מלכותם של המלכים מתגלה קושי, ומציינים ש'בדקתי ומצאתי [ש]ברוב מלכי ישראל, שאינו מדקדק במניין שנותיהם'. אף על פי כן הם טוענים לשיטתיות באופן מניית שנות המלוכה: 'ואם עמד [המלך] בסוף שנה, מונה אותה לו בתחילתו, ואינו מונה אותה לו במקום אחר'. ראב"ע מצייין אף הוא פעם אחת שהמקרא 'אינו מדקדק': 'לא דקדק כל כך בחשבון "שבעים", כי קרוב הוא' (פירושו לזכריה ז 5). אך כמו רש"י וקרא למל"א כב 52, מהסברו של ראב"ע עולה ששבעים השנים המצוינות בפסוק נכונות מבחינה היסטורית, גם אם אין מדובר בשבעים שנים מלאות. עקרון מניית השנים בפירושיהם אלה של רש"י (וראו גם פירושו למגילה יא ע"ב, ד"ה 'באדין'), קרא וראב"ע שונה מהעולה מהפירוש לעזרא-נחמיה, שבו הפרטים ברשימה נשתנו או הוצאו ממנה לגמרי, וללא שיטה או קנה מידה מובחן.

¹⁰² ראו פירוש ר' יוסף בכור שור לפסוק, וחזור בכמה קבצים קומפילטוריים.
¹⁰³ את רישומיה של השפעה זו ניתן לראות בפרט בפירושו של ר' אליעזר מבלגנצי, ראו פירושו ליש' יז 1; מג 5-6; יח' מ 1, 31; זכ' ג 9; מל' א 3-4, ובין השאר ראו את פירוש ר' יוסף בכור שור לבראשית ח 3.

א.2.ד.2. היבטים לשוניים

כפי שהודגש לא אחת במחקר פרשנות המקרא, העיסוק הלשוני הוא לב לבה של דרך הפשט.¹⁰⁴ ואמנם בפירושיהם של רש"י ור' יוסף קרא נמצא פירושים לשוניים רבים. לפעמים התופעות הדקדוקיות והתחביריות הן עיקרו של הפתרון הפרשני ומתבטאות היטב בשימוש במונחים דקדוקיים, ובמקרים אחרים הכרעותיהם של רש"י וקרא מיוסדות על שיקול דעת לשוני שהם אינם מעידים עליו במישרין. מקומו של העיסוק בענייני לשון בפירושיהם של השניים מתבטא גם בשימושם במחברת מנחם ובתשובותיו של דונש בן לברט. אף על פי כן תשומת הלב המרובה שהוקדשה במחקר לתפיסותיו הדקדוקיות של רש"י עשויה להטעות. מקומו של העיסוק הלשוני בפירושו ובפירושו של יוסף קרא הוא שולי למדי. בזה שונה מהם רשב"ם, שהעיסוק המורכב והתכוף שלו בענייני לשון הוא מקווי ההיכר של פירושו.¹⁰⁵ יתרה מזו, רשב"ם חיבר ספר דקדוק ואף החל לכתוב פירוש דקדוקי לתורה אך ככל הנראה לא זכה לסיימו. מורשתו הדקדוקית מורכבת אפוא מעשרות ואולי אף ממאות יחידות פירוש שבהן העיר הערות לשוניות ומכלל מפעלו הפרשני שמשקף את ההכרה בחשיבותו של העיסוק הלשוני ומקומו החשוב בפרשנות המקרא על דרך פשט.¹⁰⁶

מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה הקדיש תשומת לב רבה מאוד לענייני לשון, והשפעתו הרבה של מנחם אבן סרוק היא צד אחד בלבד של תשומת לב זו. יש כמה עשרות פירושים שעיקר עניינם לשוני ועוד פירושים רבים שנראה שהכריע בהם לפי שיקול דעת לשוני ובלי שהצהיר על כך.¹⁰⁷ מקומו הרב של העיון הלשוני בפירוש מקרב את הפרשן לרשב"ם ומרחיק אותו מפרשני פשט אחרים שפעלו בתרבות האשכנזית במאה השתים-עשרה ושהקדישו תשומת לב מועטה לענייני לשון.¹⁰⁸

¹⁰⁴ בעניין זה נאמר על רשב"ם שהוא 'מבטא בבהירות את ההכרה שיסוד היסודות של הפשט הוא ידיעת הלשון: בירור מדויק וקולע של משמעות הטקסט על פי הדקדוק, התחביר והלקסיקון', יפת (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 210, ולדברים דומים על ראב"ע ראו א' סימון, 'שני עקרונות-יסוד של פירוש התורה לראב"ע': "בעבותות הדקדוק נקשר ובעיני הדעת יכשר", בתוך: ד' רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 110.

¹⁰⁵ לריכוז של פירושים לשוניים בפירושי רש"י, יוסף קרא ורשב"ם, שאלת השפעתם של מנחם ודונש עליהם ולעיון בתורתם הלשונית ראו במחקרים הנזכרים אצל ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 183-184, הערה 15.

¹⁰⁶ לעיון נרחב בתפיסתו הדקדוקית של רשב"ם ראו ר' מרדלר, 'רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) והדקדוק העברי: תפיסתו הדקדוקית בענייני תורת ההגה ותורת הצורות, מעמדו בחכמת הלשון ודמותו כמדקדק', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, ושם ביבליוגרפיה.

¹⁰⁷ יש מקום לייחד מחקר מיוחד לתיאור תורת הלשון של הפרשן, ולא אוכל להידרש לזה כאן. מלבד הפירושים הלשוניים שנזכרו לעיל ושייזכרו להלן בגוף המאמר ובהערות השוליים ראו גם פירושו לעז' א 11; ד 5, 17; ו 2; ח 15, 27; ט 9, 14; י 2, 13; נחמ' א 3, 6; ג 37; ה 14; ח 8; ט 7, 8, 13, 15, 24, 27, 30; יא 17; יג 20.

¹⁰⁸ למשל, המיוחס לרש"י לדברי הימים, הפירוש האנונימי לשיר השירים שפרסם אדולף היבש (א' יפה [היבש], חמש מגלות עם תרגום סורי, פראג תרכ"ו) והפירושים האנונימיים לדניאל ולעזרא-נחמיה שיש המייחסים אותם לרב סעדיה האשכנזי (H.J. Mathews, *Commentary on Ezra and Nehemiah by Rabbi Saadia*, Oxford 1882, וראו שם, עמ' viii).

חלוקת הערותיו הלשוניות של הפרשן מורה על תחומי התעניינות רחבים הכוללים את תורת ההגה (דגשים ועיצורי גרון), תורת הצורות (פעלים ומשקלי שם) וענייני תחביר (שימוש הזמנים ומיליות). תשומת לב מקיפה זו מאפיינת גם את פירושי המקרא של רשב"ם. אך מלבד הדמיון הכללי מצאתי שלושה פירושים שלשונו וסגנונו של רשב"ם ניכרים בהם, והם מסייעים להנחה שהשפיעו על הפרשן במישרין.¹⁰⁹

(1) המונח 'משקל חזק' מציין את הבניינים הדגושים – פיעל, פועל והתפעל ('משקל [דגש] חזק'). המונח אינו רווח בפרשנות התקופה, וניתן למצוא רק בפרשנות הצפון-צרפתית: פעם אחת בפירוש רש"י לתהלים ופעם אחת בתוספת לפירושו לרות, פעמיים בפירוש רבנו תם לאיוב, 15 פעמים בפירושי רשב"ם (לאיוב, קהלת ואסתר), ושלוש פעמים בפירוש לעזרא-נחמיה. פירושיהם של רש"י, מוסיף ההערה לפירוש רש"י לרות ורבנו תם קצרים מאוד: השלושה מסתפקים בציון שהפועל הוא ב'משקל חזק', ורש"י מוסיף שכתוב קצר.¹¹⁰ לעומתם, רשב"ם (ברוב הופעותיו של המונח) ומחבר הפירוש לעזרא-נחמיה מפרשים באריכות ולפרטים. להלן שתיים מהערותיו של מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה:

(א) נחמ' ג 3: 'קרוהו – משקל חזק, כמו מן "קרה", דוגמת "המקרה במים עליותיו" [תה' קד 3]. וקו"ף של "קרוהו" אינה נהוגה לינקד בחיר"ק בענין זה מפני רי"ש של אחריה, כמו "בכך" [תה' י 3]; "תרה עשהו" [מש' יז 5]; "וברכתה והיתה לגוים" [בר' יז 16]; "ויתריתם בארצות" [יח' כט 12].¹¹¹

(ב) עז' ג 10: 'ויסדו – משקל חזק מן "יסוד", כמו "ויסדו" [נ"א לפי נה"מ: 'וישבו'] טירותיהם" [יח' כה 4], כן "וישב" [ויסדו] מן "יסד" – ומשמעותן "ויסדו" "וישב" במשקל חזק בשתי יודין [= *וישב, *ויסדו], אחת פעולה ואחת של יסוד, ופתרון: היו מייסדים, מיישבים'.

ולהלן שניים מפירושיו של רשב"ם:

(א) איוב כט 21: 'ויחלו – מן פעל יו"ד של "יחל", ותיבת משקל חזק היא, אבל חי"ת אינה יכולה להידגש; והיא דוגמת "ויחלו" [איוב כט 23] הכתוב בסמוך, וכמו "ויסרו" [דב' כא 18], "וישב" [יח' כה 4], "וידעו", "ויצאו".¹¹²

¹⁰⁹ לבד משלושת המקרים שיובאו להלן, השוו גם את הפירוש לעזרא ג 12: 'בִּיְסֻדוֹ – ביסוד שלו, מן שם דבר של "יוסד", ומן "יסד" יאמר "בִּיְסֻדוֹ" (המכוון כלפי מנחם, 'סד', מחלקה 1 [עמ' *262]) להדגשה השורשית הדומה שבפירוש רשב"ם לאיוב מ 2: 'וכן יאמר "יסוד" [...] מן "יסד" (וראו גם שם מא 15); אך הדמיון כללי מדי.

¹¹⁰ רש"י לתהלים קט 10: "ושאלו", ממשקל חזק: יהיו משאלים על הפתחים. תוספת לפירוש רש"י לרות ב 2: 'וְאֶלְקָטָה – מגזרת "אלקט", משקל חזק. רבנו תם לאיוב ב 3: 'לבלעו – משקל חזק; שם, ג 5: "וַיִּגְאָלוּהוּ" – משקל חזק.

¹¹¹ וראו פירושו לנחמיה ב 8: 'לְקָרוֹת – משקל חזק: לעשות תקרות וקורות לשערי בירות הר הבית'.

¹¹² השוו בספר דייקות, מהדורת ר' מרדלר (לעיל, הערה 50), עמ' 45.

(ב) קהלת ג 18: 'לְבָרְכֶם – משקל חזק, גזרת "וּבָרוּתִי" [נה"מ: 'וּבָרוּתִי'] מכם... הפושעים ב"י" [יח' כ 38], מן פעל של בָּרַח. וכאשר יאמר לְכֻלְּם מן לְכָלָה, שנאמר "בחימה לְכָלָה" [יח' יג 13], לְעֵלָה – לְעֵלָם, כן יאמר לְבָרָה – לְבָרְכֶם במשקל חזק. אבל רי"ש אינה יכולה להדגש, אבל מן "לְבָרוּת" [איכה ד 10] במשקל חזק יאמר לְבָרוּתְם, כמו מן לְכָלוּת – לְכָלוּתְם, לְכָסוּת – לְכָסוּתְם, לְעֵלוּת – לְעֵלוּתְם.¹¹³

רשב"ם מרבה לנתח את צורתם הדקדוקית של פעלים בדרך ההיקש (האנלוגיה),¹¹⁴ ומחבר הפירוש לעזרא-נחמיה משווה גם הוא את הפועל הנדון לפעלים אחרים במקרא, ובפירושו לעזרא ג 10 אף הביא את הדוגמה שהביא רשב"ם.¹¹⁵ שני הפרשנים גוזרים את השורש של הפועל, ושניהם מעירים הערה הנוגעת להשפעת אותיות הגרון על ניקוד המילה. דמיון כללי נמצא גם בדרכי הניסוח:

הפירוש לעזרא-נחמיה: 'משקל חזק מן [...] כמו [...] – רשב"ם: 'משקל חזק [...] מן [...] שנאמר [...]', ובהיפוך המרכיבים: 'מן [...] משקל חזק [...] דוגמת [...]'. הפירוש לעזרא-נחמיה: 'וקו"ף [...] אינה נהוגה לינקד בחיר"ק' – רשב"ם: 'אבל ח"ת אינה יכולה להידגש'.¹¹⁶

דמיון לפירושי רשב"ם עולה גם מן הדוגמאות שהביא הפרשן לנחמיה ג 3: 'אינה נהוגה לינקד בחיר"ק בענין זה מפני רי"ש של אחריה, כמו "בִּרְךְ" [תה' י 3]; "חֲרַף עשהו" [מש' יז 5] – רשב"ם לבראשית מט 5: ' [...] אבל הרי"ש – במקום החירק נהפכה לְצַרִי [...] כמו "בִּרְךְ" [תה' י 3] תחת בִּרְךְ'; רשב"ם לבמדבר כג 3: 'וּבִרְךְ – לשעבר, כמו "חֲרַף עושהו" [מש' יז 5]'.¹¹⁷

הדגשתו של רשב"ם בפירוש לאיוב כט 21 כי 'ויחלו' הוא 'מן פעל יו"ד של "יחל" נראית מכוונת לפירושים אחרים שהכיר. אפשר שהפרשן לעזרא-נחמיה הניח שרשב"ם כיוון את דבריו אלה כלפי מנחם, שגזר את הפועל משורש דו-עיצורי,¹¹⁸

¹¹³ וראו רשב"ם לאסתר ד 3: 'יוצע – משקל חזק, כמו שוֹבֵר, חוֹבֵר, קוֹדֵשׁ, חוֹדֵשׁ; עשו יצועיהם שק ואפר, להתאבל'.

¹¹⁴ השוו דבריו העקרוניים בעניין זה: 'דרך קצרה יש לנו להורות לפני תועי בינה ללמוד תיבה מחברתה. כשישגה המדקדק בדקדוק תיבה אחת בהילוכה ובעיקרה מה יסוד ומה שמוש ומאיו גזרה היא, ידמה לה תיבות הפשוטות לו ודומות לאותה תבה, וממנה יבין משפט התיבה אשר ישגה לעמוד על אמתתה; ספר דייקות, מהדורת ר' מרדלר (לעיל, הערה 50), עמ' 18, ודנה בזה לראשונה יפת (רשב"ם לקהלת, לעיל, הערה 75), עמ' 31, הערה 90 (ותכופות בתיאור תורתו הלשונית של רשב"ם בפירושו לאיוב בספרה הנזכר בהערה 52, עמ' 209–276), וראו מרדלר (לעיל, הערה 106), עמ' 60–69.

¹¹⁵ רשב"ם מביא גם דוגמאות היפותטיות שאינן מתועדות בכתובים, ומחבר הפירוש לעזרא-נחמיה מביא גם הוא דוגמאות שאינן מתועדות, אך במקרים אלה לא עסק ב'משקל חזק'.

¹¹⁶ ואולי גם: 'כן "ויִשָּׁבוּ" מן "ישב" ו"יִסְדוּ" מן "יסד" (הפירוש לעזרא-נחמיה) – כמו מן לְכָלוּת – לְכָלוּתְם, לְכָסוּת – לְכָסוּתְם' (רשב"ם).

¹¹⁷ וראו ספר דייקות, מהדורת ר' מרדלר (לעיל, הערה 50), עמ' 22, ובפירוש הדקדוקי הנסמך לספר דייקות לבראשית ה 29 (שם, עמ' 61). רש"י לבמדבר כג 20 דומה עד מאוד, אך הוא לא הביא את הדוגמה ממשלי יז, וראו פירושו לתהלים י 3.

¹¹⁸ מנחם, 'חל', מחלקה 4 (עמ' 174*).

ובעקבותיו הדגיש גם הוא כנגד מנחם ש"ויסדו" ו"שבו" [...] בשתי יודי"ן, אחת פעולה ואחת של יסוד' (פירושו לעזרא ג 10).¹¹⁹

(2) בפירושו לנחמיה ג 17 עומד הפרשן על כלל: אותיות בג"ד כפ"ת הבאות כלמ"ד הפועל בשמות סגוליים מקבלות דגש במקרה של כינוי חבר.

לפֿלפו – כ"ף דגושה, כאשר יאמר מן 'מלך' – 'מלפו', מן 'עבד' – 'עבדו',¹²⁰ כן יאמר מן 'פלך' – 'פלפו'; שאות אחרונה של שם דבר מאותיות בג"ד כפ"ת דגושות.

פירוש זה דומה לפירוש רשב"ם לאיוב ל 1, אף שרשב"ם עומד שם על היוצא מן הכלל שבכלל זה – מקרי הנסמך רבים שבהם אין דגש באותיות בג"ד כפ"ת:

פֿלְכִי – מן 'מלך' – 'מלכִי' [בר' יז 16], מן 'עבד' – 'עבדִי' [בר' כא 25], 'כלב' – 'כלבִי'.

המשפט 'אות אחרונה של שם דבר מאותיות בג"ד כפ"ת דגושות' אפשר שנוסח בהשפעת פירוש רשב"ם לאיוב ג 6:

אותיות בג"ד כפ"ת הבאות בסוף התיבה בגזרת פעל של ה"י [= גזרת ל"ה], שהן דגישות.¹²¹

(3) בפירושו לעזרא ג 7 מתפלמס הפרשן עם הכרעתו הלקסיקלית של מנחם:

'כרשיון' לשון 'רשות' מגזרת 'רשה', שהרי מן 'אבה' יאמר 'אביון' [דב' טו 4], ומן 'צבה' יאמר 'צביון', ומן 'חזה' – 'חזיון' [יש' כב 1], ומן 'רעה' – 'רעיון' [קה' א 17], מן 'חבה' – 'חביון' [חב' ג 4] [ובכתה"י דוגמאות נוספות: 'ומן כלה' – "כליון"; 'ומן עלה' – "עליון"]; ומן 'רשה' יאמר 'רשות', כמו מן 'ענה' – 'ענות' [תה' כב 25], ומן 'שבה' – 'שבות' [יה' כט 14], ומן 'ראה' – 'ראות' [קה' ה 10], ומן 'זנה' – 'זנות' [הו' ד 11]; נמצאו 'רשות' ו'רשיון' באין ויוצאין מגיזרה אחת לפי שער הדקדוק ולשון אחד הם, ומנחם חברו לשון 'ארשת שפתינו' [על פי תה' כא 3],¹²² ולא דקדק בגיזרתו, ואף על פי כן שני פנים הללו קרובים זה לזה במשמעותם.

פירוש זה והוכחותיו המרובות מורכב מדוגמאות המוכרות מפירושי רשב"ם לקהלת:

¹¹⁹ השוו למנחם, 'סד', מחלקה 1 (עמ' 262); 'שב', מחלקה 1 (עמ' 359*).

¹²⁰ בכתבי היד דוגמאות נוספות: "'קרב" – "קרבו", "חסד" – "חסדו".

¹²¹ לעיון בפירושי רשב"ם לאיוב ג 6; ל 1, ראו יפת (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 40–

41, 219–220, 256.

¹²² מנחם, 'ארשת' (עמ' 63*); שם, 'רש', מחלקה 4 (עמ' 347*).

ו'רעות' מן פעל של רָעָה, כמו דָּמוּת מן דָּמָה, רָאוּת מן רָאָה,¹²³ עָנוּת מן עָנָה (רשב"ם לקה' א 14); ורעיון – לשון ריצוי, כמו 'ורעות רוח' [קה' א 14]. וכאשר יאמר צָבִיּוֹן מן צָבָה, אָבִיּוֹן מן אָבָה, עָלִיּוֹן מן עָלָה, הָגִיּוֹן מן הָגָה, כן יאמר רָעִיּוֹן מן רָעָה, לשון ריצוי (שם א 17); האביונה – לשון תאוה. שיאמר מן אָבָה – אָבִיּוֹן, כמו מן צָבָה – צָבִיּוֹן (שם יב 5).¹²⁴

השפעת רשב"ם על הפירוש לעזרא ג 7 מתגלה גם בשימוש בנוסחה מן [...] יאמר [...] כמו [...]'] המשמשת את הפרשן גם בפירושו לעזרא ג 12 ולנחמיה ט 15, שאף בהם דן בעניינים לשוניים. נוסחה זו, שאינה משמשת את רש"י, מוכרת היטב מפירושו של רשב"ם.¹²⁵

זיקת הפירוש לפירושי רשב"ם כפי שעלתה מן הדוגמאות שלעיל ותלך ותתחדד להלן מעלה שאלה כבדת משקל שמעולם לא נבחנה במחקר: האם ייתכן שאת הפירוש לעזרא-נחמיה כתב רשב"ם עצמו? דומני שלא נכון יהיה לסבור כך, ושני טעמים לדבר: אחד נקודתי ואחד עקרוני. הטעם הנקודתי הוא תפיסתו השונה של מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה מזו של רשב"ם בעניין השם 'ואיה' שבבראשית לו 24. כאמור, בפירוש לנחמיה ד 10 הפרשן דבק בדעתו של רש"י שהשם הוא 'איה', והווי"ו יתרה היא, והוא אף ניסח את דבריו בהשפעת פירוש רש"י לבראשית לו 24. אבל רשב"ם בפירושו לפסוק הציג עמדה אחרת: 'ואיה וענה – נראה בעיני כן שמן, כ"ופסי" [במ' יג 14]; "ושתי" [אסתר א 9]'.¹²⁶ כאמור, רשב"ם מנצל מקרה זה כדי להבהיר ששמות עשויים להופיע במקרא בשתי צורות, ועל כן 'אין לדקדק', ונראה שהפרשן הושפע מדבריו, אך בכל הנוגע לדוגמה הנדונה הם חלוקים.

¹²³ וראו רשב"ם לבראשית מח 11: 'ראה – כמו ראות, וכן "עשה כיום הזה" [בר' נ 20]'.
¹²⁴ וראו פירושו הדקדוקי של רשב"ם הנסמך לספר דייקות לבראשית א 26: 'מן דמה יאמר דמות, ומן ראה – ראות, מן ענה – ענות, מן שבה – שבות, מן חזה – חזות, וכן הרבה' (מהדורת ר' מרדלר [לעיל, הערה 50], עמ' 54), וכן תוספת על פירוש רשב"ם לשה"ש ד 1: 'בכמה מקומות תבוא יו"ד במקום ה"י, כמו מן חָזָה – חִיָּיוֹן, חָזָה – חִיָּיוֹן, חָזָה – חִיָּיוֹן, ועל תוספת זו ראו ש' יפת, 'דיון לשוני מבית מדרשם של בעלי התוספות: בין תי"ו דגושה לתי"ו רפה (אגב "צמתך" – שה"ש ד 1)', בתוך: א' ממון, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, ירושלים תשס"ח, עמ' 314–328 = הנ"ל, דור דור ודורשיו (לעיל, הערה 52), עמ' 328–340; הנ"ל (לעיל, הערה 59), עמ' 22–23.

¹²⁵ ראו פירושו לאיוב טו 26; יז 2; מ 2 (וכנראה גם בפירושו לאיוב יא 17, ראו המובא בשם רשב"ם בפירוש ר' יוסף קרא לכתוב), ולימים היא שימשה גם את רד"ק.
¹²⁶ ובהמשך טען נגד הוכחותיהם של המחזיקים בדעה שזאת וי"ו יתירה: 'והראיות שמביאים אינן, כי אותן ווי"ו שמביאין אינן יתירות: "ותשב תמר ושומימה" [שמ"ב יג 20] – פירושו כמו "שבי אלמנה בת אביך" [בר' לח 11], כי הישיבה הוא כפל לשון של שוממה, והרי הוא כאילו כתוב ותשב בדודה ושוממה; "מגערתך אלהי יעקב נרדם ורכב וסוס" [תה' עו 7] – כך פירושו: מגערת אלהי יעקב נרדם חיל שונאינו הנזכר למעלה, וגם רכבו וסוסיו, כדכתיב "סוס ורכבו רמה בים" [שמות טו 1]'.
 [שמות טו 1].

טעם אחר שמקשה על הסברה שרשב"ם הוא מחברו של הפירוש לעזרא-נחמיה נוגע למבנה הפירוש. לפירושו של רשב"ם מבנה מורכב ומוקפד. רשב"ם נוהג לדון תחילה ביחידת התוכן בכללותה, שיכולה להיות פסוק או כמה פסוקים, והיקפה נקבע על סמך שיקולים ספרותיים וענייניים, ורק לאחר מכן הוא נפנה לפרש פרטים הנכללים בה – צירופי מילים, מילים ומילות. מבנה זה, המוכר מסדרות פירוש ביקורתיות למקרא, נמצא זעיר שם זעיר שם אצל פרשני מקרא אחרים, אך רשב"ם דבק בו בשיטתיות יחסית, ומבנה זה מתבטא בכל חיבוריו ונחשב אחד מסימני ההיכר של עבודתו.¹²⁷ בפירוש לעזרא-נחמיה אין זכר למבנה המיוחד.¹²⁸ דבקו של רשב"ם במבנה זה איננה תוצאה של העדפה אסתטית אלא עדות להכרתו בחיוניות חלוקת הטקסט ליחידות תוכן. שלא כמחלוקת בשאלת שמה של '(ו)איה', שניתן להקשות עליה בתירוצים שונים, כאן מדובר בעקרונות עבודתו של רשב"ם ובעצם גישתו לטקסט המקראי. העובדה שהפירוש לעזרא-נחמיה אינו משקף מבנה דומה אינה מתירה להניח שרשב"ם הוא המחבר.

*

השוואת הפירוש לעזרא-נחמיה לחיבורים ולפירושים מימי הביניים מורה שהפרשן השתמש במחברת מנחם ובפירושי רש"י למקרא ולתלמוד, וכי יש לו זיקה עמוקה לפירושי רשב"ם למקרא. רבים הם עקבותיה של המחברת בפירוש, ואילו בפירוש רש"י השתמש הפרשן במידה מצומצמת בהרבה, ואף מרשב"ם לא נמצאו מקרים רבים של שאילה ישירה. עם זאת ניכר הבדל רב בין השניים במידת השפעתם על הפרשן: אם השפעתו של רש"י ניכרת במקרים של שאילה ישירה, הרי השפעתו של רשב"ם על הפרשן היא מהותית וניכרת במתן תשומת לב להיבטים ספרותיים ולענייני לשון ובדמיון בדרכי הניסוח. שלא כבמקרים של שאילה ישירה, כאן מציג הפרשן הפנמה מלאה של מורשת פרשנית ומנסה את כוחו ביישומה בפועל. דומני שזאת זיקה המאפיינת תלמיד המושפע ממורו. כאמור, השימוש הרב במחברת מנחם גם הוא ממאפייניו הייחודיים של רשב"ם, ולדעתי יש מקום לראות גם בזה חלק ממורשתו הפרשנית שהפרשן לעזרא-נחמיה אימץ. ניתן לקבוע אפוא שהפרשן הושפע בעיקר מרשב"ם ופחות מזה מרש"י. למסקנה זו אפשר להביא סיוע עקיף: ככל הידוע, רש"י ורשב"ם לא כתבו פירוש לספר עזרא-נחמיה,¹²⁹ אך בפירושי רש"י לספרי המקרא האחרים יש כ-50 מקומות שבהם הביא מובאה מספר עזרא-נחמיה או שהפנה בלשונו

¹²⁷ תשומת לב למבנה זה הפנתה לראשונה שרה יפת, 'פירוש הרשב"ם על מגילת קהלת', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 79–84 = הנ"ל, דור דור ופרשנו (לעיל, הערה 52), עמ' 255–261, וראו הנ"ל (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 101–108; הנ"ל (לעיל, הערה 59), עמ' 16–17; ובעקבותיה טויטו (לעיל, הערה 75), עמ' 85–92.

¹²⁸ בשבעה מקומות הפרשן מפרש יחד שני פסוקים (עז' ב 11–12 [ראו להלן הערה 137], 41–42; ז 8–9, 21–22; ח 24–25; י 2–3; נחמ' ג 13–14), אך אין הוא מחלק את דבריו בין ביאור היחידה לביאור הפרטים שבה.

¹²⁹ חוקרים אחדים משערים שרש"י ורשב"ם פירשו את המקרא כולו. אשר לרש"י ראו, למשל, ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 1–2. ואשר לרשב"ם ראו טויטו (לעיל, הערה 75), עמ' 225.

לעזרא-נחמיה לסיוע או להוכחה כלשהי.¹³⁰ זהו כר פרשני רחב למדיי, והיה אפשר לצפות שאילו ראה בו הפרשן נקודת התייחסות ראשונה במעלה, כפי שאמנם ראו ברש"י פרשנים אחרים בני המאה השתים-עשרה, היינו מוצאים בפירוש את עקבותיהם של כמה מן המקרים הללו.

המשותף למקרים שבהם נראה שהפרשן הושפע מפירושי רש"י למקרא ולתלמוד הוא שלשוננו קרובה מאוד – לעתים כמעט זהה – ללשונו של רש"י. דמיון זה בניסוח מקרב את המסקנה שהפרשן קרא בפירושו של רש"י והעתיקם לחיבורו מילה במילה או בשינויים קלים. כאמור, זיקתו לפירושי רשב"ם בולטת בהרבה אך אינה כוללת שאילה ישירה של פירושים. אף על פי כן דומני שהנוסחאות השונות המשותפות לרשב"ם ולפרשן שנזכרו לעיל וקווים סגנוניים אחדים מקרבים את המסקנה שהוא ראה גם את פירושו של רשב"ם,¹³¹ ולא נכון לסבור שמורשתו של רשב"ם הועברה אליו כל כולה בעל פה. כפי שיתברר להלן, למסקנה זו חשיבות רבה לקביעת הזמן המשוער שבו נתחבר הפירוש.

לא מצאתי עדות שהפרשן הכיר את פרשני צפון צרפת האחרים – ר' יוסף קרא, רבנו תם, ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי,¹³² ולא מצאתי בפירוש עקבות לפרשנים שמחוץ לצרפת הצפונית. כאן מעניין שאין בפירוש רמז להיכרות עם פירושי ראב"ע למקרא,¹³³ שכידוע חיבר כמה מפירושו על אדמת צפון צרפת, ושבושנה מפרשנים אחרים הרבה להשתמש בספר עזרא-נחמיה.¹³⁴ אפשר לקבוע אפוא שהתשתית הלמדנית של הפרשן הייתה מצומצמת בהיקפה.

¹³⁰ לשם ההשוואה, בפירושי רשב"ם שהגיעו לידינו יש שתי הפניות בלבד לכתובים מעזרא-נחמיה (פירושו לדברים לב 36 ולאסתר ב 2). מעניין שגם בספר דייקות נמצאו שתי הפניות בלבד לעזרא-נחמיה (לנחמיה ה 19; יג 25, ראו מהדורת ר' מרדלר [לעיל, הערה 50], עמ' 23, 42). ועוד הפניה אחת בפירוש הדקדוקי הנסמך לספר דייקות לבראשית ב 5 (לנחמיה ה 5, ראו שם, עמ' 55). אפשר שהנתונים הללו הם עדות שרשב"ם לא עסק בספר עזרא-נחמיה ואולי גם שלט בו במידה מועטה למדיי.

¹³¹ בין השאר נזכרו המונחים, הנוסחאות והמשפטים: 'מוסב למעלה [...] על', 'כפל לשון', 'אין לדקדק', 'משקל חזק מן [...] כמו [...]...', 'אות אחרונה של שם דבר מאותיות בג"ד כפ"ת דגושות', והפירוש לעזרא ג 7 נראה כתערובת של הוכחות ודוגמאות שנלקחו מכמה פירושים של רשב"ם לקהלת, והלשון הדומה מקרבת את המסקנה שהפרשן העתיק מן הכתב.

¹³² ככל הידוע, איש מן הפרשנים הללו לא חיבר פירוש לעזרא-נחמיה, אך הם מפנים לכתובים מן הספר או מצטטים ממנו. כפי שיתברר להלן, ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי מאוחרים מן הזמן המשוער שבו נתחבר הפירוש.

¹³³ לפירוש לנחמיה ה 7: 'וימלך – ויועץ לבי בעצמי', דמיון כללי לפירוש ראב"ע לדניאל ד 24 (פירוש א): 'ופירוש מלכי – עצתי, וכמהו "וימלך לבי עלי" [נחמ' ה 7]', ומשותפת לשני הפרשנים הקביעה כי 'פחה' עשוי להיכתב 'פחם' (הפירוש לנחמיה ה 14 וראב"ע לחגי א 14; אסתר ג 12 [פירוש א]). אין בשני המקרים הללו די כדי להוביל למסקנה שהפרשן הכיר את פירושו של ראב"ע.

¹³⁴ ראב"ע מצטט מספר עזרא-נחמיה או מפנה אליו בכ-170 פירושים, המהווים קורפוס פרשני רחב-היקף.

ב. דמותו של הפירוש ושיטותיו בהשוואה למקורותיו הפרשניים

להצבה מדויקת של הפירוש לעזרא-נחמיה בתולדותיה של פרשנות המקרא היהודית יש לבחון אותו מהיבטים נוספים ולהשוות את הממצאים למוֹפֵר ולידוע מפרשנות התקופה, ובפרט למקורותיו הפרשניים שנתגלו בסעיף הקודם – רש"י ורשב"ם. כפי שיתברר להלן, במקרים רבים מתגלה קרבה בין סגנונו ודרכו המתודולוגית של הפרשן ובין פירושים אחרים שנתחברו בצפון צרפת, בעיקר לרשב"ם.

1. מבנה הפירוש וסגנונו

הפרשן לא חיבר הקדמה לפירוש, אך דברים כלליים הנוגעים לספר, למקומו בקאנון ולסדר הכרונולוגי של ההתרחשויות המתוארות בו באים בפירוש הפותח, כלומר בפירוש לעזרא א' 1. בדרך כלל סגנונו של הפרשן קצר וקולח, ובמקומות רבים גוף הפירוש מורכב ממילים ספורות ולעתים אינו עולה על משפט אחד קצר.¹³⁵ אולם לעתים הערתו ארוכה יותר ונוגעת לעניינים כלליים, בדרך כלל לשאלות של כרונולוגיה ולקביעת סדר האירועים. יש עניינים אחרים שהוא חוזר עליהם בכמה מקומות בפירוש, ככל הנראה משום שראה בהם ענייני מפתח שראוי להבהירם כמה פעמים.¹³⁶ ככל שניתן ללמוד מעיון בכתבי היד של הפירוש, הפרשן הקפיד להביא דיבור מתחיל בראש כל יחידות הפירוש.¹³⁷ גוף ההערה הצמוד לדיבור המתחיל אינו עוסק תמיד במילים שבדיבור המתחיל, ומכאן שתפקידן הוא בראש ובראשונה לספק מראה מקום. במקרים אחרים הדיבור המתחיל הוא חלק אורגני מן ההערה שאחריו, ויש לקרואם ברצף כיחידה תחבירית אחת.¹³⁸

הפרטים שלעיל מקרבים את הפירוש במבנהו ובסגנונו לפירושים שנתחברו בצפון צרפת. גם פרשני צפון צרפת בדרך כלל לא חיברו הקדמות לפירושיהם אך פעמים רבות הביאו דברי רקע על אודות הספר ביחידות הפירוש הפותחות,¹³⁹ ובזה הם נבדלים מפרשנים מארצות המזרח ומבני התרבות הספרדית והפרובנסלית הידועים בהקדמותיהם המפורטות. הסגנון הקצר אינו מאפיין את כלל פרשני התקופה,¹⁴⁰ אך הוא מוכר מכמה פרשנים מאירופה הלטינית ומחוצה לה, ומכלל הפרשנים החשובים

¹³⁵ אך פה ושם הוא נוקט לשון ארכנית הכוללת חזרות. ראו, למשל, פירושו לעזרא ג' 3 או לנחמיה ב' 1.

¹³⁶ ראו בעיקר את הערותיו החוזרות על כינוי מלכי פרס בשם 'ארתחשטא' בפירושו לעזרא ד' 23; ו' 14; ז' 1, 7; ח' 1; נחמיה א' 1; ב' 1.

¹³⁷ בכמה מהדפוסים מובא הפירוש לעזרא ב' 12 ללא דיבור מתחיל, אך דומני שהפרשן פירש את פסוקים 11–12 יחד (דיבור המתחיל 'וְאֵהִי שֵׁם יָמִים שְׁלֹשָׁה'), ולא נכון לחלק יחידת פירוש זו לשתי יחידות נפרדות.

¹³⁸ למשל, עזרא ב' 7: 'אגרות יתנו לי – סופריך על רשותך ודעתך, חתומות בחותמך'; נחמיה ב' 16: 'הסגנים – אשר בעיר לא היו יודעין להיכן הלכת'; נחמיה ו' 3: 'מלאכה גדולה אני עושה – מבנייני העפר [...] כאשר ארפה – ידי מן הבניין'.

¹³⁹ עיינו R.A. Harris, 'Rashi's Introductions to His Biblical Commentaries', בתוך: בר-אשר, ואזנה, טוב ורום-שילוני (לעיל, הערה 42), עמ' 219–241.

¹⁴⁰ למשל, על ר' יוסף קרא נאמר שהוא 'אינו נמנה עם בעלי הביטוי המרוכז', 'ניסוחיו אינם קצרים' והוא 'מאריך בהסבריו', ארנד (לעיל, הערה 52), עמ' 77.

מזוהה ביותר עם רש"י ורשב"ם.¹⁴¹ קביעת דיבור מתחיל לכל יחידות הפירוש תואמת גם היא את דרכם של פרשנים כרש"י ורשב"ם ושונה מדרכו של ראב"ע, למשל, שלעתים רשם את הערותיו בלי להקדים להן דיבור מתחיל. לעומת זאת הצבת הדיבור המתחיל וגוף ההערה כיחידה תחבירית אחת אינה תופעה מיוחדת לפרשנות הצפון-צרפתית, ואף על פי כן היא ניכרת בבירור בפירושו של רשב"ם.¹⁴²

ב.2. חלוקת הפירוש לענייניו

חלוקת הפירוש לענייניו מורה שהפרשן שאף בראש ובראשונה להבהיר מילים, צירופי מילים וכתובים שחשב שהם זקוקים לביאור. במקרים אלה הוא מרבה לשכתב את הכתוב, כלומר לחזור על הכתוב המקראי באורח פרפרסטי ולשלב בין מילות הכתוב למילותיו שלו.¹⁴³ במקרים אחרים הוא נעזר בסינונימים להבהרת מילים קשות, ולעתים נעזר לשם כך בווי"ו הביאור (*wāw explicativum*).¹⁴⁴ בפרקים הארמיים שבספר הוא מתרגם את הכתובים לעברית, לעתים מילה במילה¹⁴⁵ – עדות להנחתו שקוראיו אינם שולטים בשפה הארמית.

בכמה מקרים נעזר הפרשן במילת לעז כדי להבהיר מילה קשה או לדייק בה. בנוסח הפירוש כפי שהוא מובא במהדורת מקראות גדולות הסטנדרטית יש 13 מילות לעז, ובמקראות גדולות לובלין 1623 (מהדורת המגיד) הובאו בסוגריים שבע מילות לעז נוספות – סך הכול 20 לעזים.¹⁴⁶ בין כתבי היד מצאתי מילת לעז שאינה מופיעה בדפוסים,¹⁴⁷ ואילו מילת לעז אחרת המופיעה בדפוסים אינה מתועדת בכתבי היד, והיא

¹⁴¹ השוו, למשל: 'לשונו הקצר של רש"י [...] דבריו הקצרים והמלאים' (ע"צ מלמד, מפרשי המקרא: דרכיהם ושיטותיהם, ירושלים תשל"ח², עמ' 447); 'קצרן הוא רשב"ם וחסכן' (שם, עמ' 511), ובהשוואה לסגנונו הארוך של יוסף קרא, ראו יפת (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 119.

¹⁴² ראו יפת (רשב"ם לקהלת, לעיל, הערה 75), עמ' 46, שככל הידוע לי עמדה על התופעה לראשונה.

¹⁴³ את המונח 'דרך השכתוב' לתיאור סגנונם של פרשני ימי הביניים טבעה שרה יפת, ראו הנ"ל (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 111.

¹⁴⁴ ראו בין השאר פירושו לעזרא ה 14: 'נשיא ופחת'; ו 12: 'ימגר ויפגר'; ח 36: 'מנשאין ומסייעין'; ט 3: 'עלוב ושומם'; נחמיה ב 6: 'מהלכך ומסעד'; ד 4: 'הסובלים ועומסים'; ה 7: 'הקהלתי ואספתי'; אך לעתים לא ברור אם וי"ו הביאור היא זו או וי"ו חיבור רגילה.

¹⁴⁵ פירושו לעזרא ד 12–18; ז 11–26.

¹⁴⁶ לפענוחן ראו A. Darmesteter, *Les gloses françaises de Raschi dans la bible*, Paris 1909, pp. 134–136; י"א גרינברג, לעזי רש"י בתנ"ך, ירושלים [תשמ"ח], עמ' 232–235, 316; מ' קטן, אוצר הלעזים: המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התנ"ך, ירושלים תשנ"א, עמ' 75–76. בארכיון של דוד סימון בלונדהיים שבספרייה הלאומית שבירושלים (סימנו: [אר] Ms. Var. 297) מצאתי עדויות שאף הוא ליקט את הלעזים שבפירוש ופענח אותם, אך נראה שלא פרסם את ממצאיו.

¹⁴⁷ בפירוש לעזרא א 9: 'קוטיאש' = cotyâs (סכינים). כאמור, הגבלתי את בדיקת הפירוש ל-12 כתבי יד, ואפשר שכתבי יד שלא בדקתי כוללים מילות לעז נוספות.

ככל הנראה תוספת.¹⁴⁸ שפת הלעזים היא צרפתית עתיקה – עדות למקום מושבו של הפרשן.

פירושים רבים הקדיש הפרשן לבירור עניינים היסטוריים וכתבולוגיים ולדיוק בתאריכים. במקרים אלו הרבה להסתמך על מדרש סדר עולם רבה ועל כלל המידע הכרונולוגי שניתן להסיק מכתובי מקרא מפורשים.¹⁴⁹ תשומת לב מיוחדת הוא הקדיש לזיהוי דמויות ושמות מקומות הנזכרים בכתוב. כפי שאפרט להלן, נראה שהערותיו אלו קשורות לעמדה מתודולוגית מגובשת שהחזיק בעניין מדרשי שם.

ככל הנראה, הפרשן ראה חשיבות רבה בהבהרת הקשר שבו נתון הכתוב הנדון. הוא הבחין ביחידות תוכן בספר והרבה להבהיר את גבולותיהן ולהעניק להן כותרות המסכמות את תוכן.¹⁵⁰ לפעמים הוא כינה את היחידות הללו בשם הכללי 'פרשה', המעיד גם הוא שראה בהן יחידות תוכן בעלות גבולות ברורים.¹⁵¹ ועוד הרבה לדייק בסצנות המתוארות: קביעת הדובר ומקומו, הנוכחים עמו באותה השעה והזמן המדויק שבו התרחש המעשה ומקומו בעלילת הסיפור.¹⁵² פירושים רבים הקדיש הפרשן לענייני לשון,¹⁵³ ופירושים אחרים הקדיש להיבטים ספרותיים שבספר עזרא-נחמיה.¹⁵⁴

עניין מיוחד יש בהערתו לנחמ' א 1: 'דברי נחמיה וגו' – מכאן ואילך כתב נחמיה ספר זה'. יש לשער שדעתו זו נסמכת על הכותרת 'דברי נחמיה בן חכליה' ועל הגוף הראשון – 'ואני הייתי בשושן הבירה', והיא אינה מתיישבת עם האמור בברייתא שבבבא בתרא טו ע"א, ולפיה 'עזרא כתב ספרו'.¹⁵⁵

¹⁴⁸ הפירוש לנחמיה ו 8, ואפשר שמילת הלעז נוספה בהשפעת פירוש רש"י למל"א יב 33.
¹⁴⁹ כמה מן הביטויים הללו ארוכים למדי ומפורטים. ראו פירושו לעזרא א 1; ד 7, 24; נחמיה א 1, ואחרים קצרים: עזרא ד 5, 6; ו 15, 19; ז 7, 9, 17; י 17; נחמיה ה 14; ו 15; יב 22. אפשר להסיק שהפרשן לא נעזר בספר יוסיפון; השוו, למשל, את סדר המלכים בפירוש לעזרא א 1 עם פירוש רש"י לדניאל יא 2, שבו נזכר המלך קאמביסיס ('כמבישה' או 'במבישה') בן כורש בהסתמך על ספר יוסיפון, ח (מהדורת ד' פלוסר, ירושלים תשמ"א, עמ' 48).

¹⁵⁰ ראו, למשל, פירושו לעזרא א 3: 'מן "כה אמר כורש" עד כאן הכרזת הכרוז ושליחות אגרת המכתב'; ד 22: 'עד כאן תשובת כורש אשר השיב'; ה 17: 'עד כאן מכתב האגרת'; ו 6: 'זו היא תשובה אשר השיב דריוש'; ו 12: 'עד כאן תשובתו של דריוש'; ז 26: 'עד כאן מכתב האגרת אשר נתן דריוש המלך'; וכן עז' ב 36, 43; ד 11; י 20; נחמ' ז 5, 6; י 2; יב 22.

¹⁵¹ עזרא א 1: 'הולכת ומספרת כל הפרשה בחורבן הבית'; ב 3: 'יש בהם בפרשה שמזכיר שם אביהם'; נחמיה א 1: 'מעשה של פרשה שנייה לא היתה כי אם בשביל מעשה זה של פרשה זאת ראשונה'; ג 11: 'כל המגדלים הללו שבפרשה'; וראו גם נחמ' ב 12; ו 10; יא 4.

¹⁵² בין השאר עזרא ג 8: 'העמידו הלויים המשוררים לנצח ולומר שירה לפני הבונים בשעת בניין יסוד הבית'; ג 10: 'בשעה שהיו מנצחים בשירתם והעמידו הכהנים מלובשים בגדי כבוד וחצוצרות בידיהם לתקוע בהם'; ו 1: 'אז כאשר הגיע המכתב ליד דריוש'; ז 1: 'ואחר הדברים האלה של בנין הבית'; נחמיה ד 5: 'כך היה נחמיה מספר והולך'; ו 10: 'שעדיין לא נעשו דלתות שערי העיר'; ט 5: 'עכשיו דברו הלויים כלפי שכניה בתפלה'.

¹⁵³ ראו מראי המקום שהבאתי לעיל, בהערה 107, ושם בסמוך.

¹⁵⁴ למראי המקום ראו לעיל, הערה 77 ושם בסמוך.

¹⁵⁵ יצוין שהערת האמוראים (שם) 'ומאן אסקיה' – נחמיה בן חכליה' נוגעת לספר דברי הימים, ולא לספר עזרא-נחמיה כפי שהציעו חוקרים אחדים, וראו E. Viezel, "Ezra katav sifro", וראו *veyahas shel divrey ha-yamim 'ad lo... uman 'askeh? Nehemiah ben-Hakalya'*:

כמה מן הפרטים והנתונים שהובאו לעיל מעידים גם הם על מורשתו של הפרשן. כך היא דרך השכתוב, שאמנם ניכרת בחיבוריהם של פרשנים בני ארצות שונות אולם משמשת בעיקר בתחום התרבות האשכנזית, ובפרט ידועה היא מפירושו של רשב"ם.¹⁵⁶ ההסתייעות התכופה במדרש סדר עולם רבה קושרת גם היא את הפרשן לתחום התרבות האשכנזית.¹⁵⁷ התחשבותו הרבה בהקשר הכתוב היא מן הקווים המתודולוגיים הידועים בפרשנות התקופה בצפון צרפת ומחוצה לה. גם הבהרת הסצנות המתוארות היא מן הקווים האופייניים לרוב פרשני המקרא על דרך הפשט בימי הביניים. אך הפרשנים נבדלים זה מזה בשיטתיות שבה עסקו בשני תחומים אלו. תשומת הלב המיוחדת שהקדיש להם הפרשן מקרבת אותו יותר מכול לרשב"ם, שבעיסוקו האינטנסיבי בהקשר היחידה ובהבהרת הסצנה המתוארת בה הגיע למרום קצה.¹⁵⁸ פירושו הלשוניים של הפרשן ניכרים בסגנון צפון-צרפתי מובהק,¹⁵⁹ וכאמור, בכמה מהם נראה שהתבסס על פירושו של רשב"ם. עיסוקו בהיבטים הספרותיים שבספר הוא ביטוי לעניין שגילו פרשני הפשט בנושאי ספרות, אך גם כאן כמה מהערותיו קושרות אותו לרשב"ם. דבריו בנחמיה א 1 בדבר מחבר ספר נחמיה

.On the Author of Chronicles in Bava Batra 15a', *JSQ*, 16 (2009), pp. 243-254

אשר לדברי רש"י לסנהדרין צג ע"ב (ד"ה 'מכדי'), ראו להלן הערה 221.

¹⁵⁶ יפת (רשב"ם לאיוב, לעיל, הערה 52), עמ' 111–119; הנ"ל (לעיל, הערה 59), לפי מפתח ('שכתוב'), עמ' 326; מרדלר (לעיל, הערה 106), עמ' 35–40.

¹⁵⁷ סדר עולם רבה היה נפוץ באירופה בימי הביניים, אך עיקר עקבותיו באירופה הלטינית, ובפרט באשכנז – רש"י מפנה אליו כ-60 פעם בפירושו למקרא, ולשם השוואה, ראב"ע מפנה למדרש שש פעמים בלבד, ורמב"ן רק פעמיים. יצוין שגם רד"ק מרבה להיעזר בסדר עולם רבה, אבל אין עקבות למדרש בפירושי רשב"ם למקרא (אך בפירושו לתלמוד הביאו כמה פעמים, ראו מראי המקום המצוינים בהקדמתו של דוב רטנר למהדורת סדר עולם, עמ' 76, ושם בעמ' 70, 76–80 על הפניותיהם של בעלי התוספות למדרש [אך בחלק מהמקרים הפנו אליו מכלי שני]).

¹⁵⁸ ביותר מודגש הדבר בפירושו למגילת שיר השירים, שהמבנה המיוחד לה והמרכיב האלגורי שבה הביאוהו לקבוע את גבולות יחידות השיר ולעסוק בהגדרת הסצנות בשיטתיות רבה, ראו יפת (לעיל, הערה 59), עמ' 113–115, 170–172.

¹⁵⁹ אסתפק בשתי דוגמאות: (1) בעזרא ב 2 עוסק הפרשן בשינוי הניקוד מקמץ לפתח במקרי סמיכות: 'מספר – הראשון פ"א קמוצה בגדול ושם אדם הוא; "מספר" השני פ"א פתוחה ודבוק הוא', ולשונו דומה מאוד לפירוש רש"י לשמות ה 16: 'וחטאת עמך – אילו היה נקוד פתח, הייתי אומר שהוא דבוק [...] עכשיו שהוא קמץ, שם דבר הוא [...]'; ולרשב"ם לבראשית א 4: 'ברקיע – לפי שהוא דבוק לתבה שלאחריו, כלומר: רקיע של שמים, לכך הוא נקוד חטף', ובין השאר ראו פירושי רש"י לשמות כח 11; ויק' כב 11; דב' ד 41, ועוד, רשב"ם לבר' ל 37; שמות כו 36; כח 11, ועוד הרבה, וחוזר פעם אחת גם בפירוש ר' יוסף קרא ליש' כח 16. (2) 'פעול' – מקור בניין קל: נחמ' ח 8: 'ושום – לשון פעול'; ט 8: 'וכרות עמו – לשון פעול', ומעין זה רש"י ליח' כג 30: 'עשה אלה – לשון פעול'; רשב"ם לרות א 1: 'שפוט – לשון פעול'; וכן הנ"ל לאסתר ב 3 ור' יוסף קרא ליח' א 14; כא 20. בפירוש לנחמ' א 7: 'תבול – שם דבר, לשון "השחתה", וחי"ת ננקדה בחטף פתח. ואיני יכול לפותרו בלשון פעול, שאם כן היה לו לנקד חי"ת בקמץ גדול. הביטוי 'שאם כן היה לו' חוזר רק אצל רש"י, רשב"ם ור' יוסף קרא, והשוו בעיקר רש"י לישעיהו א 31: 'שאם כן היה לו לינקד'; תוספת לרש"י לבראשית כט 27: 'שאם כן היה צריך להנקד'; רשב"ם לרות א 19: 'שאם כן היה לנקד הה"א בפתח'; ר' יוסף קרא ליחזקאל כג 45–47: 'שאם כן היה לו לינקד'.

משקפים את עיסוקם של פרשני הפשט בימי הביניים בשאלת מחברי הספרים. אך אפשר שגם הערה זו קושרת אותו בראש ובראשונה למורשתו של רשב"ם.¹⁶⁰

ב.3. המתודולוגיה הפרשנית

ב.3.א. דרכי הפשט

פרשני המקרא בימי הביניים ניכרים במודעות מתודולוגית המתבטאת במישרין בהצהרות פרוגרמטיות, בהיגדים מפורשים ובשימוש במונחים מיוחדים ובעקיפין בעצם ההבחנה ההולכת וגוברת בין פירוש בדרך של פשט ובין פירוש בדרך של דרש. מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה אינו מצהיר על המתודולוגיה הפרשנית שלו, ועל דרכו ניתן לעמוד רק בעקיפין – מעיון בפירוש עצמו ומהשוואתו לפירושיהם של בני התקופה.

מכלל המונחים המתודולוגיים המוכרים מפרשנות התקופה, ובהם מונחים מהשורשים פש"ט ודר"ש, הפרשן משתמש פעם אחת במונח 'פשוטו של מקרא', בפירושו לנחמיה ג 19. דומה שדי בעובדה זו כדי לקבוע שהוא לא גילה עניין בדיונים מתודולוגיים ובהתפלמסות עם דרכו של המדרש או עם דרכם של פרשנים קודמים לו. המונחים 'פשט' ו'פשוטו' לציון דרך מובחנת של פירוש נדונו במחקר בהרחבה. היום מקובל להניח שההבחנה בין פירוש הנוקט את דרך הפשט ובין פירוש הנוקט את דרך הדרש היא הבחנה בין שתי קטגוריות פרשניות המיוסדות על עקרונות מובחנים ומתאפיינות במטרות ייחודיות.¹⁶¹ פרשן שדרך הפשט מובחנת ומגובשת בתודעתו יפרש את הכתוב לפי לשונו ומבנהו התחבירי, לפי ההקשר ומבנה היחידה, על פי כתובים אחרים במקרא, על פי הסברה ועל פי דרך ארץ.¹⁶² זאת הגדרה מוסכמת לדרך הפשט שטבעו החוקרים, ולא תמיד היא משתמעת מהיגדים מפורשים של הפרשנים עצמם. אף על פי כן היא תואמת את שיטתם הפרשנית של כמה מפרשני הפשט בימי הביניים. פרשנים אחרים שהשתמשו גם הם במונחים 'פשט' ו'פשוטו' הכירו רק מקצת העקרונות הללו ובדרגות שונות של דקות. ככל הידוע לי, אין פרשן שהציע עיקרון נוסף לדרך הפשט מלבד העקרונות הנזכרים.¹⁶³ לאור הנתונים הללו דומני שיש מקום

¹⁶⁰ לדברי הפרשן בנחמיה א 1, דמיון מסוים לפירוש לשה"ש א 1 שבפירוש האנונימי שבכתב יד פראג (חומש איגר), שמחברו הושפע מרשב"ם ומבית מדרשו (ראו ש' יפת, 'פירוש אנונימי לשיר השירים בכתב יד פראג [חומש איגר]: מבוא ומהדורה ביקורתית', בתוך: ש' יפת, ע' ויזל [עורכים], 'ליישב פשוטו של מקרא': אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשע"א, עמ' 206–230 [ושם בעמ' 231–247 מהדורת הפירוש]), ודמיון לתוספת לפירוש רש"י למשלי א 7 שנראית כשייכת לאותו מעגל חכמים (ראו E. Viezel, 'The Formation of Some Biblical Books, according to Rashi', *Journal of Theological Studies*, 61 [2010], pp. 39–40), ושלוש הערות הללו נראות מושפעות מפירושי רשב"ם לקהלת א 2; יב 8 (ראו יפת [שם]; ויזל [שם]).

¹⁶¹ בין השאר ראו א' סימון, 'משמעותם הדתית של הפשטות המתחדשים', בתוך: הנ"ל (עורך), המקרא ואנחנו, תל אביב תשל"ט², עמ' 133–135; קמין (לעיל, הערה 10), עמ' 11–22 (ותכופות); יפת (רשב"ם לקהלת, לעיל, הערה 75), עמ' 48.
¹⁶² קמין (שם), עמ' 268.

¹⁶³ יש הבדל מתודולוגי ניכר בין היחס לדרכי הפירוש פשט ודרש אצל בני האסכולה הצפון-צרפתית האשכנזית ובין היחס לדרכים אלו אצל רשב"ם, ולא אדרש לעניין זה כאן.

לראות בהגדרת הפשט המוסכמת קנה מידה לבחינת מודעותו המתודולוגית של הפרשן לעזרא-נחמיה ולהערכת מידת הבחנתו בין דרך הפשט לדרכי פירוש אחרות. בפירושו לנחמיה ג 19 הפרשן כותב:

מנגד עלות הנשק – כנגד אותו מקום שהיו עולים הגבורים אל הנשק. לפי פשוטו של מקרא, נראה שהיה שם מקום [נ"א: 'מחוז'] אחד בסמוך לחומה, וכלי זיין של נשק הגבורים היו נותנין שם, כענין שנאמר 'ערי מבצר והנשק' [מל"ב י 2].

הפרשן רואה בכתוב מקרא חסר, והוא משלימו: 'מנגד [מקום] עלות הנשק', ומבהיר למה שימש אותו המקום. דומה שהשימוש בביטוי 'לפי פשוטו של מקרא' בא לצורכי ויכוח עם פתרון פרשני אחר, שלהבנת הפרשן אינו עומד בעקרונות הפשט. לא עלה בידי למצוא פתרון כזה לא אצל חז"ל ולא בפרשנותם של ראשונים. בשל כך לא ניתן לקבוע מהו אותו עיקרון פרשני שלדעת הפרשן אין לו ביטוי בפירוש שעמו הוא מתפלמס. האם ניתן להקיש ממקרה זה על כל הפירוש ולקבוע שהפרשן שאף לפרש בכל מקום 'לפי פשוטו'? הוזהירות מחייבת שלא לקבוע מסמרות בשלב זה של הדיון, אך לא יהיה מוגזם לשער שהפרשן דבק גם במקרים אחרים בדרך הפשט. כפי שיתברר להלן, עיון בכלל הפירוש מסייע להשערה זו.

שניים מעקרונותיה של דרך הפשט לפי ההגדרה המוסכמת שהובאה לעיל הם פירוש 'לפי לשונו ומבנהו התחבירי' של הכתוב ופירוש 'לפי ההקשר ומבנה היחידה'. כאמור, הפרשן עסק בהרחבה בשאלות לשוניות ותחביריות, ושיקול הדעת הלשוני הוא אחד ממאפייניו של הפירוש.¹⁶⁴ גם מחויבותו להקשר ולמבנה היחידה נזכרה לעיל, וגם היא ממאפייני דרכו המתודולוגית.¹⁶⁵

עיקרון נוסף שנכלל בהגדרת הפשט הוא פירוש 'לפי דרך ארץ', כלומר פירוש בהתחשב במנהג העולם: חוקי הטבע ונהג בעלי החיים, סדרי החברה האנושית ומנהגיהם של בני האדם. עיקרון זה משתמע מכמה מדרשים,¹⁶⁶ אך הוא בא לידי ביטוי מובהק בפירושי הפשט בימי הביניים בצפון צרפת ומחוצה לה.¹⁶⁷ לעקרון פירוש 'לפי דרך ארץ' ביטוי נרחב גם בפירוש לעזרא-נחמיה, ונראה שלדעת הפרשן, המקרא משקף את חוקיו של עולם המציאות המוכר לו – העולם הפיזי והעולם האנושי, ויש להתחשב במערכת חוקים זו כדי להיטיב להבין את הפרטים הנזכרים בסיפור. בכמה מקרים מודגש עיקרון זה בשימוש במילים 'מנהג' ו'דרך':

וכך הוא המנהג, שהמביא יין בחצר המלך אינו נושא ונותנו למלך, אבל שר המשקים מקבל כוס היין מיד המביא והוא נושא ונותנו למלך (נחמ' ב 1);

¹⁶⁴ ראו לעיל, הערה 107, ושם בסמוך.

¹⁶⁵ ראו לעיל, הערות 150–152.

¹⁶⁶ טויטו (לעיל, הערה 75), עמ' 135; יפת (לעיל, הערה 59), עמ' 101.

¹⁶⁷ ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 93, ושם ביבליוגרפיה.

היהודים אשר נתחברו עמהם באו לפני החיל כדרך אנשי המלחמה (נחמ' ד
6).¹⁶⁸

ואולם בדרך כלל ההתחשבות במנהג העולם משתמעת רק מן הפתרון עצמו, שלפעמים הוא נוגע לעולם הפיזי, למשל: 'ועצים נתונים ומושמים בכתלים כדי להחזיק הבניין למען יעמוד ימים רבים' (עז' ה 8), ובמקרים אחרים לנוהגם של בני האדם, למשל: 'לפי שהיו עולים בשמחה מבבל לארץ ישראל היו צריכים למשוררים ומשוררות כדי שיהיו מטיילות בהם ברוב שמחתם' (עז' ב 65).¹⁶⁹

עוד עיקרון של דרך הפשט הוא פירוש לפי הסברה וההיגיון. פן אחד – צר אך חשוב של הדבקות בהיגיון – הוא פסילתם של מדרשי שם היוצרים זיקה מלאכותית בין השם ובין הנושא אותו. פרשני הפשט ניכרים בנטייה הולכת וגוברת שלא לדרוש שמות, ובפירושי רש"י, ר' יוסף קרא ורשב"ם יש פירושים המתפלמסים עם מדרשי שם ומדגישים שלפי הפשט אין מקום לדרוש את השם הנדון. עם זאת יש הבדלים גדולים בין השלושה: פירושו של רש"י עודו זרוע במדרשי שם לרוב, פחות ממנו פירושו של ר' יוסף קרא, ואילו רשב"ם נמנע בעקיבות ממדרשי שם ואף הותיר היגד עקרוני המסכם את עמדתו בעניין.¹⁷⁰ הפרשן לא הותיר היגד מפורש הנוגע ליחסו למדרשי שם, אך נראה שהייתה לו עמדה מוצקה, והוא קרוב לרשב"ם הרבה יותר מאשר לרש"י. במקומות רבים הוא מעיר הערה על שמות אנשים ומקומות, ובדרך כלל היא מתמצית בהדגשה ששמו של האיש הוא כפי האמור בפסוק, למשל: 'מתרדת הגזבר – כך שמו של גזבר אשר לכורש' (עז' א 8); 'מתרדת טבאל – שם אדם הוא מצרי יהודה ובנימין' (עז' ד 7), או שכך שמו של המקום שנזכר: 'שער הצאן – כך שמו של שער' (נחמ' ג 1); 'מגדל המאה – כך שמו של מגדל' (שם).¹⁷¹ דומני שתכליתן של הערותיו אלו היא להדגיש ששם האדם או המקום הנזכרים אינם אוצרים מידע עמוק ובעל משמעות מיוחדת, ולפיכך אין מקום לדרוש אותם. סיוע עקיף למסקנתי זו עולה מהדגשתו שאדם או קבוצת אנשים קיבלו את שמם בדיעבד, על שם מקצועם או מקומם: 'צורפים – אותה משפחה היתה נקראת על שם אומנותה'; 'התקועים – כך היו נקראים על שם מקומם' (פירושו לנחמיה ג 5, 8).¹⁷² שלא כמדרשי שם, שבהם הזיקה

¹⁶⁸ וראו פירושו לנחמיה ג 2 בדבר 'מנהגם' של בוני חומת העיר.

¹⁶⁹ וכך פירושו לנחמיה ב 13: 'החומה היתה נוחה להפילה ולפרוץ בה לפי שהיתה שרופה באש'; ו 6: 'ופתרונו כאדם שאומר לחברו: כך הוא הדבר ופלוגי אומר' וכו', וראו הפירושים לעזרא ב 63; נחמיה ב 12; ג 15, 38.

¹⁷⁰ פירושו לבראשית לו 49, ולדוגמאות ליחסם של רש"י, יוסף קרא ורשב"ם למדרשי שם ולביבליוגרפיה ראו ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 105–106.

¹⁷¹ במתכונת זו גם פירושו לעזרא ד 9, 10, 17; ח 6, 10 ('בן יוספיה – כך שמו'; פירוש זה אינו מתועד בדפוסים ובחלק מכתבי היד, ואפשר שנשמט מחמת הדומות), 17 (פעמיים); נחמיה ג 3, 6, 11, 16; ו 2 (פעמיים); יא 21.

¹⁷² וראו פירושו לנחמיה ג 31; יג 16.

שבין השם לנושא אותו היא מלאכותית, כאן הזיקה היא מכוונת, ועל כן אין הם בבחינת מדרשי שם, והפרשן מבקש להדגיש זאת.¹⁷³

עוד מרכיב בהגדרתה המוסכמת של דרך הפשט הוא פירוש 'על פי כתובים אחרים במקרא', ולמעשה היקף מקורות המידע המשמשים את הפרשן: האם הגביל עצמו למידע העולה מן המקרא בלבד, או שמא נעזר גם במקורות חוץ-מקראיים. בחינת דרכו הפרשנית של רש"י מורה שראה במקרא ובספרות חז"ל רצף נמשך אשר כל חלקיו יכולים להאיר זה את זה. לא כן רשב"ם, שהקפיד לפרש את הכתוב בהקשרו המקראי בלבד.¹⁷⁴ הפרשן לעזרא-נחמיה דבק גם הוא בנתונים שמספק המקרא ואינו משלים מידע ממקורות חז"ל. כאן מעניין במיוחד פירושו לנחמיה י 36 המובא בשיבוש בכמה מן הדפוסים: 'ובכורי כל פרי עץ – בכורים של כל פרי האילן. הם מדברי חכמים'. נראה שדבריו אלו מכוונים נגד ההלכה המקובלת הידועה ממשנה ביכורים א, ג: 'אין מביאין ביכורים חוץ משבעת המינים'.¹⁷⁵ ההסתמכות על המקרא לבדו היא אשר הביאה את הפרשן לכלל מסקנה שמדובר בכל פרי שהוא ולא בפרות מסוימים, ובזה הוא נבדל מפרשני המקרא האחרים.¹⁷⁶ בשל כך נראה לי לסבור שהמילים המסיימות את הפירוש 'הם [נ"א: 'שהם'] מדברי חכמים [נ"א: 'סופרים']' הן תוספת הבאה לעמעם את העובדה שפירש שלא כהלכה המקובלת.¹⁷⁷

לדרכו של הפרשן להסתמך אך ורק על המידע העולה מן המקרא מצאתי חריג אחד – הפירוש לעזרא ב 63:

עד עמד כהן וגו' – כאדם האומר לחבירו עד ימות המשיח לא יעלה דבר זה, ואיני יכול לפתור עד עמוד כהן לאורים ותומים בבית שני, לפי שמצינו בפרק ראשון של יומא [כא ע"ב] שהיה בית שני חסר מאורים ותומים.

לדעת הפרשן,¹⁷⁸ אין לראות בדברי התַּרְשֻׁטָּא – הוא נחמיה – ציפייה אמיתית לשובם של האורים והתומים, אלא זהו ביטוי מושאל, וכוונתו לעתיד הרחוק.¹⁷⁹ לכאורה, יכולנו לומר שמשתיקת המקרא בימי בית שני בעניין האורים ותומים משתמע 'שהיה בית שני חסר מאורים ותומים', כלומר גם כאן הגביל עצמו הפרשן למידע פנים-

¹⁷³ אשר למדרש השם על דרך הנוטריקון 'התרשתא שהתירו לו חכמים לשתות' (עז' ב 63; נחמ' א 11; י 2) ראו לעיל, סמוך להערות 68–69.

¹⁷⁴ ראו הביבליוגרפיה המובאת אצל ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 98–99, הערות 84, 86. ¹⁷⁵ וראו ספרי כי תבוא, ס' רצז, מהדורת א' פינקלשטיין, עמ' 316, ושם מראי מקום רלוונטיים נוספים.

¹⁷⁶ ראו ר' משה קמחי ורלב"ג לנחמיה י 36 המפרשים כמו ההלכה המקובלת, וכמותם בין השאר רש"י, רשב"ם ורלב"ג לשמות כג 19; רש"י ור' יוסף בכור שור לדברים כו 2; ר' יוסף בכור שור לבמדבר יח 13; רד"ק ליחזקאל מד 30 ולדה"ב לא 5.

¹⁷⁷ השוו לתרגומו של אברהם יוסף רוזנברג לתוספת זו: 'They are required rabbinically' (לעיל, הערה 19, עמ' 231).

¹⁷⁸ כאמור, נראה שהפירוש מבוסס על פירוש רש"י לכתובות כד ע"ב. ¹⁷⁹ דומה לו הביטוי 'עד שיבא אליהו' (משנה, בבא מציעא א, ח), והשוו לפירוש ר' ישעיה מטראני לפסוק: 'עד שיבוא משיח [...] שבבית שני לא היו אורים ותומים, עד שיבוא אליהו במהרה בימינו'.

מקראי. אלא שהפרשן מעיד במפורש שמקור המידע שלו הוא התלמוד דווקא: 'לפי שמצינו בפרק ראשון של יומא'¹⁸⁰.

בבירור היקף מקורות המידע ששימשו את הפרשן בפירושו יש להבחין בין קורפוס הכתובים ששימש אותו בשאלות של מידע ותוכן – שהוא כאמור המקרא בלבד, להוציא הפירוש לעזרא ב 63, ובין הקורפוס שנעזר בו לשם השוואה של מילים. מתברר שגם מקור המידע הלשוני של הפרשן הוא בראש ובראשונה המקרא עצמו. בעשרות מקומות הוא השווה מילה או ביטוי לכתוב מן המקרא כדי להבהירם או לדייק במשמעם. בכמה מקומות פנה גם למקורות חוץ-מקראיים, אך במקומות הללו נראה שעשה כן מחוסר ברירה, משום שהמקרא עני בדוגמאות. למשל, בנחמיה ג 15 השווה את המילה היחידאית 'ויטלנו', שלהבנתו משמעה 'מסך אותו', ללשון ארמית: 'טלתא' = סוכה (למשל סוכה כח ע"ב).¹⁸¹ לדעתו, 'שְׁלַחו' שבנחמיה ד 17 הוא פועל משורש של"ח שמשמעו 'לפשוט [בגד]'. באין סיוע מן העברית המקראית להבנתו זו הוא נאלץ לפנות לתרגום אונקלוס.¹⁸² גם בעזרא ד 8 הוא פונה ללשון חכמים: 'פְּנִימָא – כאשר נאמר, והוא דוגמת לשון גמרא [בכתבי היד: 'תלמוד'] כדבעינן למימר קמן [למשל: מגילה ב ע"א]', ומעניין כאן הצירוף 'לשון גמרא/תלמוד' שמשמעת ממנו הכרתו שהביא דוגמה מסייעת מרובד לשוני אחר.

אם כן, מקור המידע הלשוני של הפרשן הוא המקרא, ורק באין ברירה פנה למקורות אחרים. אך מצאתי חריג אחד לכלל זה – פירושו לנחמיה ח 15 שהובא לעיל.¹⁸³ בכתוב זה נאמר: 'צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבות לעשת ספת ככתוב'. בדבריו קובע הפרשן כי 'עץ עבות – זה הדס', אך הוא מבחין בין הדס המשמש לבניית הסוכה שאינו ראוי ללולב ('הדס שוטה') להדס שהוא עץ עבות הראוי ללולב. אין צריך לציין שאין להבחנות הלקסיקליות-בוטניות הללו כל רמז בכתוב. הפרשן תלוי לחלוטין באמור במסכת סוכה יב ע"א ובפירוש רש"י שם.

פרשני הפשט בימי הביניים ניכרים במנהגם לפרש את הכתובים לפי לשון המקרא, ומודעותם להבחנה שבין רובדי הלשון מתבטאת בשימוש רונח בצירופים 'לשון משנה', 'לשון תלמוד', 'לשון גמרא' ו'לשון חכמים'.¹⁸⁴ אף על פי כן הפרשנים אינם מקפידים על כלל זה במידה שווה: רש"י בדרך כלל נמנע מלהיעזר בלשון בתר-מקראית במקרים שניתן לפרש בהסתמך על לשון המקרא, ואילו רשב"ם שיטתי בהרבה, ולמקרים שבהם נעזר בלשון בתר-מקראית ניתן לספק הסבר פרשני ברור.¹⁸⁵ דומני

¹⁸⁰ גם זיהויו של שְׁמֻשֵׁי הסופר עם בנו של המן בפירוש לעזרא ד 8 אינו משתמע מכתובים מפורשים. אך כפי שמבהיר רש"י בפירושו למגילה טז ע"א (ואפשר שהפרשן הושפע מפירושו זה) הזיהוי משתמע מן המקרא – השוואת האמור בעזרא ד 6: 'ובמלכות אחשורוש בתחלת מלכותו כתבו שטנה על י' שבי יהודה וירושלים', עם האמור שם בפסוק 8 שְׁמֻשֵׁי ורחום כתבו איגרת על ירושלים לארתחששתא המלך.

¹⁸¹ אך יכול היה להשוותה לארמית שבדניאל ד 9: 'תַּטְלַל' (רש"י שם: 'לשון צל').

¹⁸² פירוש זה צוטט לעיל, סמוך להערה 84.

¹⁸³ ראו סמוך להערה 72.

¹⁸⁴ ראו ביבליוגרפיה ומראי מקום אצל ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 103.

¹⁸⁵ שלא כשאר הפרשנים, לרשב"ם היגדים אחדים שמשמעת מהם במפורש הבחנתו הדקה בין עברית מקראית לעברית בתר-מקראית, ומודגשת תפיסתו שיש לפרש את המקרא בהתחשב

שגם בעניין זה קרוב הפרשן לדרכו של רשב"ם הרבה יותר מאשר לרש"י, אך החריגה שבפירושו לנחמיה ח 15 מורה שאיננו קפדן ושיטתי כרשב"ם. מן העיון עד כה עולה שבפירוש לעזרא-נחמיה יש ביטוי מובהק לכל אחד מן העקרונות הכלולים בהגדרת הפשט המוסכמת, והחריגים הם מעטים,¹⁸⁶ וכי דרכו המתודולוגית של הפרשן מקרבת אותו למורשת פרשנות הפשט הצפון-צרפתית, וביותר לדרכו של רשב"ם. עם זאת באין היגדים מפורשים בעניין לא ניתן לקבוע באיזו מידה הכיר הפרשן את עקרונות דרך הפשט, ואם הם היו מנוסחים היטב בתודעתו הפרשנית.

ב.3.ב. יחס הפרשן למקורות חז"ל

לבירור כולל של דרכו המתודולוגית של הפרשן יש לבחון גם את יחסו למקורות חז"ל ואת מקומם בפירוש. כאמור, הפרשן ממעט להשתמש במקורות חז"ל ועושה כן בעיקר לזיהוי שמות ודמויות ולקביעה כרונולוגית של סדר האירועים. מקומם של המקורות הללו בפירוש איננו קבוע. בדרך כלל דברי חז"ל מובאים כסיוע לפירושו העצמאי של הפרשן, ומשתמע במפורש שהפרשן הסכים עמם, למשל: 'כמפורש בבבא בתרא' (עז' א 1), 'מוכיח בסדר עולם' (שם), 'הכל כמפורש במסכת שבועות' (נחמ' יב 31).¹⁸⁷ במקומות הללו הקדים הפרשן לדברי חז"ל פירוש משלו על דרך פשט, ולפיכך אפשר לקבוע שלדעתו גם הפירוש של חז"ל תואם את פשוטו של מקרא. בכמה מקומות הביא הפרשן מדברי חז"ל לצד פירושו העצמאי, ויחסו אליהם מורכב. בפירושו לעזרא ד 7 הוא כותב:

ובימי ארתחששתא – הוא כורש מלך פרס.¹⁸⁸ וכן שנינו במסכת ראש השנה [ג ע"ב]: הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחששתא. כורש – על שם שמלך כשר היה, ארתחששתא – על שם המלכות, ובסדר עולם [ל, מהדורת רטנר, עמ' 136–137] מצאתי: דריוש הוא ארתחששתא וכל המלכות כולה נקראת ארתחששתא וכו'.

ברובדי הלשון. מכלל המקורות המפורטים במחקר שבהערה הקודמת ראו לעניין זה בעיקר ש' יפת, 'רב-לשוניות: הלכה ומעשה בפירושי רשב"ם למקרא', מחקרים בלשון, ח (תשס"א), עמ' 289–301 = הנ"ל, דור דור ופרשניו (לעיל, הערה 52), עמ' 157–169.
¹⁸⁶ יש מקום להזכיר את פירושו לעזרא ט 9: 'גדר – שהיו גודרין גדר [נ"א: 'שנהיה גודרי גדר'] לשמור מצותיו' (השוו לפירוש רש"י לעירובין ו ע"א, ד"ה 'בקעה מצא'). יתר הפרשנים מבינים את המילה 'גדר' במובן פיזי: 'מקום' (ר' ישעיה מטראני), 'דירה' (רלב"ג), ומניחים שתפקידה להגן על העם 'לבלתי נהיה למרמס' (ר' משה קמחי), וכיוצא בהם הפרשנים המודרניים ובתרגומים המודרניים למקרא. הבנתו המטפורית של הפרשן אינה נראית כפירוש הטבעי והמידי של המילה 'גדר' (נראה שהוא תלוי בפסוק הבא: 'ועתה מה נאמר אלהינו אחרי זאת כי עזבנו מצותיך'), אך אין לומר שהוא סותר את עקרונות הפשט.
¹⁸⁷ וראו פירושו לעזרא ב 64; ד 24, והסיוע הלקסיקלי שהביא מהתלמוד והתרגום בפירושו לעזרא ד 14; נחמיה ד 17. אשר לנחמיה א 1 ראו להלן, הערה 198.
¹⁸⁸ על תוספת של מדרש בדרך הגימטרייה המובאת כאן ראו לעיל, הערה 37.

בפירושו לעזרא ו 14 מבהיר הפרשן שמלכי פרס כונו 'ארתחשסתא', ממש כפי שמלכי מצרים כונו 'פרעה'. כאן הוא מסתפק בקביעה קצרה שארתחשסתא שנזכר בפסוק הוא כורש. דברי חז"ל במסכת ראש השנה שלפיהם 'כורש הוא דריוש הוא ארתחשסתא' מתעלמים מכתובי מקרא מפורשים,¹⁸⁹ והם אינם תואמים את עמדת הפרשן שהבחין בין כורש ובין דריִנֶשׁ.¹⁹⁰ אף על פי כן ניכרת התאמה מסוימת בין דבריו ובין הרעיון המובא במסכת ראש השנה, שהמלך נקרא ארתחשסתא 'על שם מלכותו', ועוד יותר מזה תואמים דבריו את ההרחבה בסדר עולם רבה: 'כל המלכות כולה נקראת ארתחשסתא'.

מבנה דומה חוזר גם בפירושו לעזרא ב 63 ולנחמיה א 11; י 2: 'התרשתא – הוא נחמיה בן חכליה, ואמרו רבותינו שנקרא שמו התרשתא שהתירו לו חכמים לשתות יין נסך של גוים' וכו'.¹⁹¹ גם במקומות הללו מובאים דברי חז"ל (מדרש שם על דרך נוטריקון) לאחר פירושו העצמאי של הפרשן, ואף כאן עוסקים שני הפירושים – פירושו העצמאי של הפרשן ודברי חז"ל – באותה השאלה העולה מן הכתוב, כשהם נבדלים זה מזה בצד המתודולוגי.

מדוע אפוא הביא הפרשן מדברי רבותינו, שמקצתם משקפים את דעתו, ואחרים אינם מתיישבים עמה? מה הטעם בהבאתם של פתרונות שונים לשאלה מיהם ארתחשסתא והתרשתא – פתרונות שנבדלים זה מזה מבחינה מתודולוגית? המבנה של הפירושים הללו תואם את מבנה הפירוש הכפול כהגדרתה הקלאסית של שרה קמין,¹⁹² כלומר פירוש הכולל שני פתרונות לעניין אחד: פתרון אחד לפי הפשט ופתרון אחר שלא לפי הפשט. מבנה הפירוש הכפול נקשר לשמו של רש"י, שבחיבוריו מאות פירושים מדגם זה.¹⁹³ פירושים כפולים נמצאו גם בפירושו של ר' יוסף קרא,¹⁹⁴ ומעט מזער בפירושו של רשב"ם.¹⁹⁵ זהו דפוס פירוש האופייני לכמה מפרשני צפון צרפת, וביסודו עומדת גישה ייחודית למשמעויות האפשריות של הכתוב המקראי.

¹⁸⁹ המדרש מתבסס על האמור בעזרא ו 14: 'כורש ודריוש וארתחשסתא מלך פרס', ולא מלכי פרס, אך הוא מתעלם למשל מדניאל ו 29 ועזרא ד 5. יצוין שאין הוא מייצג בהכרח את תפיסתם ההיסטורית של חז"ל (אם אמנם נכון לייחס לחז"ל 'תפיסה היסטורית' כלשהי), ראו במקורות שהביא א"א אורבך, 'כורש והכרזתו בעיני חז"ל', בתוך: הג"ל, מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 404–406.

¹⁹⁰ בפירושו לעזרא א 1 הוא מפרט את סדרם של המלכים: (1) בלשצר הבבלי, (2) דריִנֶשׁ המדי, (3) כורש, (4) אחשנרוש, (5) דריִנֶשׁ (בנם של אחשנרוש ואסתר).

¹⁹¹ הובא לעיל, וכאמור, נראה שהפרשן תלוי בפירוש רש"י לקידושין סט ע"ב.

¹⁹² קמין, רש"י (לעיל, הערה 10), עמ' 158–208, ותכופות.

¹⁹³ קמין (שם); א' שפירא, 'הפירוש הכפול אצל רש"י: נטייה לדואליזם?', בתוך: ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 287–311; א' טויטו, 'גישות שונות בחקר פרשנות המקרא של רש"י', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 444–447, ושם ביקורתו על מסקנותיה של קמין.

¹⁹⁴ רבים מן הפירושים הכפולים בפירושי קרא דומים מאוד או זהים לפירושו של רש"י, ועולה האפשרות שהם הוספו לפירוש קרא מפירושו של רש"י.

¹⁹⁵ ראו בפרט פירושו לשמות כב 4: '[...] כך פירשו רבותינו, ולפי פשוטו משמע [...]'; שם, 13: '[...] לפי הפשט, ובמדרש חכמים [...]'; ויק' ד 3: 'חכמים דרשו [...]', אך לפי הפשט [...]'; שם ו 13: 'לפי הפשט [...], וחכמים דרשו [...]'.
<http://www.biu.ac.il/JS/JSIJ/9-2010/Viezel.pdf>

פרשני צפון צרפת הניחו שניתן לפרש את הכתוב במישורי משמעות נבדלים – דרך הפשט ודרך הדרש – ואין האחד בא על השבון האחר. כמה מהפרשנים שמחוץ לתרבות האשכנזית משקפים בפירושיהם גישה אחרת: הם קידשו במידת האפשר משמע אחד ויחיד לכתוב.¹⁹⁶

עצם השימוש במבנה של פירוש כפול מעיד על השתייכותו של הפרשן לתחום התרבות האשכנזית. העובדה שמדובר בשני מקרים בלבד (אחד מהם חוזר שלוש פעמים) היא עדות עקיפה למרחק המתודולוגי שבין הפרשן ובין רש"י, שכאמור, בפירושו מאות פירושים כפולים, ולזיקה שבינו לרשב"ם, שאף הוא ממעט להשתמש בדגם זה.

המדרש בפירוש לעזרא א 8 מובא גם הוא לאחר פירוש עצמאי של הפרשן, אך במקרה זה אין הפרשן והמדרש עוסקים באותו העניין, ועל כן אין כאן מבנה של פירוש כפול:

ויספרם – הגזבר הזה מנה אותם [את כלי בית ה'] ומסרם לששבצר למען ישאם ויוליכם לירושלים. ואמרו רבותינו [פסיקתא רבתי, ו, ותשלם כל המלאכה (מהדורת מ' איש-שלום, כג ע"ב)]: הוא ששבצר הוא דניאל, ולמה נקרא שמו ששבצר? שעמד בשש צרות.

הזיהוי שבין דניאל לששבצר חוזר גם בפירוש לעזרא ה 14, ולהלן נוסחו כפי שהוא בא במהדורת מקראות גדולות הסטנדרטית:

ואף מאניא – כלי הקדש של כסף וזהב אשר הוציא נבוכדנצר מן ההיכל שבירושלים והוליכם להיכלו שבבבל הוציא אותם כורש מהיכל מלך בבל ומסרם ליד ששבצר דניאל ששמו כך.

המילה 'דניאל' אינה מתועדת בכתבי היד ובכמה מהדפוסים. נראה שבפירוש המקורי קבע הפרשן קצרות: 'ששבצר ששמו כך', ודבריו אלה בוודאי מכוונים כלפי המחזיקים בעמדת המדרש ששבצר הוא דניאל.¹⁹⁷ טענה קצרה ונחרצת זו תואמת את דעתו על מדרשי שם, ולפיה אין מקום לזיהוי דחוק של שמות אנשים ומקומות. אפשר לקבוע אפוא שהזיהוי 'ששבצר הוא דניאל' המובא בפירוש לעזרא א 8 אינו מייצג את עמדתו של הפרשן.

מבנה דומה חוזר גם בפירוש לעזרא ז 6:

כיד ה' אלהיו עליו – כאשר צוה הקדוש ברוך הוא עליו, ומקרא מסורס הוא: ויתן לו המלך כל בקשתו כיד ה' אלהיו עליו. ואמרו רבותינו זכרונם לברכה עזרא הוא מלאכי.

¹⁹⁶ ראו בעיקר מ' כהן, 'מקור ספרדי אפשרי לתפיסת "פשוטו של מקרא" אצל רש"י', בתוך: א' גרוסמן ו' יפת (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו, ירושלים תשס"ט, עמ' 353–379.

¹⁹⁷ השוו לפתיחת פירוש ראב"ע לדניאל ב (פירוש ב): 'ויש אומרים [...] ששבצר הוא דניאל, ואיננו', ועיינו גם בבראשית רבתי לבראשית מט 10, מהדורת ח' אלבעק, ירושלים תשכ"ז, עמ' 238.

אף כאן אין מדובר בפירוש כפול: את פירושו העצמאי מקדיש הפרשן למבנה התחבירי המיוחד של הכתוב, ואילו 'רבתינו' עוסקים בזיהויו של הנביא האנונימי מלאכי. לא יהיה מוגזם להניח שכמו בקביעה 'ששבצר הוא דניאל' גם כאן הביא מדברי חז"ל בלי שהסכים עמם. הנחת המוצא האשכנזית בדבר הרב-משמעות של הכתוב המקראי אפשרה לפרשן להזכיר את הזיהויים 'ששבצר הוא דניאל' ו'עזרא הוא מלאכי', שהיו ידועים ביותר בימי הביניים וייתכן שאף מוסכמים, ובו בזמן גם להציג את עמדתו שלו, המיוסדת על עקרונות פרשניים אחרים. אך מדוע טרח להביאם? ומדוע לא הביא מדברי חז"ל שאינם על דרך פשט גם במקומות רבים אחרים?¹⁹⁸ כל תשובה שתינתן לשאלות הללו לא תצא מכלל השערה. מכל מקום, חריגים מעטים אלה תואמים את ביטויים של עקרונות הפשט בפירוש, שאף בהם נתגלו חריגים מעטים¹⁹⁹ לצד מתודולוגיה פרשנית שיטתית.

הפירושים הכפולים והזיהויים 'ששבצר הוא דניאל' ו'עזרא הוא מלאכי' אינם משנים את המסקנה שפירושו העצמאיים של הפרשן תואמים רובם ככולם את עקרונות הפשט. עם זאת משתמע מהם שהוא לא ראה פסול לחרוג זעיר שם זעיר שם מן המתודולוגיה השיטתית שנקט ולשבץ פירושי חז"ל שאינם תואמים את פשוטו של מקרא, אף שלא ראה בשיבוצים הללו את דרך המלך של פרשנות המקרא. מקומם זה של מדרשי חז"ל בפירוש מרחיק את הפרשן מדרכו של רש"י, שרבים מפירושו תלויים בדברי רבתינו, ומקרב אותו לרשב"ם. בדרך כלל רשב"ם לא ראה כלל טעם להזכיר את עמדת חז"ל אם לא קיבל אותה כפשוטו של הכתוב, אך כמו הפרשן לעזרא-נחמיה, גם הוא הזכיר זעיר שם זעיר שם מדברי חז"ל אף בלי שהסכים עמם.²⁰⁰

*

בחינת מבנהו וסגנונו של הפירוש לעזרא-נחמיה והמתודולוגיה הפרשנית המשתקפת ממנו מדגישה את השתייכותו של מחבר הפירוש לאסכולת הפשט הצפון-צרפתית של ימי הביניים. בכמה עניינים דומה הפירוש במידה רבה לפירושי המקרא של רשב"ם, ותואם הדבר את ממצאי הסעיף הקודם. מן העיון לא עלו קווי ייחוד שבהם פילס לעצמו הפרשן דרך משלו, אלא הפירוש על היבטיו ופרטיו נתחבר בהתאם לרוח

¹⁹⁸ בפירוש לנחמיה א' 1 נמצא לכאורה מבנה דומה: פירוש עצמאי של הפרשן ופירוש של חז"ל העוסקים בהיבטים שונים של הכתוב. הפרשן קובע ששנות המלכות הנזכרות בפסוק הן שנות מלכותו של המלך דרינש, ואילו דברי חז"ל שהביא מראש השנה ג' ע"ב מוקדשים לקביעה שמניין שנות מלכותם של מלכי אומות העולם הוא מתשרי ולא מניסן. אלא שבמקרה זה הפרשן מסכים לעמדת חז"ל ואף מוסיף לה סיוע מן ההקשר.

¹⁹⁹ ראו לעיל בעניין פירושו לעזרא ב' 63 ונחמיה ח' 15.

²⁰⁰ השוו בעיקר: 'ויאמר לקוצרים ה' עמכם – מיכן לימדונו רבתינו דרך ארץ [ראו ברכות נד ע"א]; ואיננו פשט' (רשב"ם לרות ב' 4), וראו אצל מ"י לוקשין, פירוש התורה לרבינו שמואל בן מאיר עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות ומפתחות, ירושלים תשס"ט, לפי מפתח (הפנייה לדברי חז"ל לצורך קורא המחפש פרטים נוספים), 'הסבר כפי ההלכה ושאינו נראה פשט', עמ' (534, 529).

הפרשנות הצפון-צרפתית. עובדה זו בצירוף העובדה שהפרשן אינו מתפלמס עם קודמיו ואינו עוסק במפורש בענייני מתודולוגיה מקרבת את האפשרות שהפירוש משקף מקום וזמן שבהם דרך הפשט הייתה מושרשת היטב, ותלמידי חכמים לא ראו סיבה להצדיקה ולהדגיש את יתרונותיה על דרכי פירוש אחרות. לנקודת זמן זו אחזור להלן, בסעיף האחרון.

ג. התקבלותו של הפירוש

להשלמת תמונת מקומו של הפירוש לעזרא-נחמיה בתולדות פרשנות המקרא היהודית יש להעריך את מידת התקבלותו בידי חכמים ופרשנים מאוחרים לו. לשם כך השוויתי את הפירוש לפירושים הרצופים לעזרא-נחמיה הידועים לנו ולפירושים ולחיבורים נוספים שחיברו חכמי התקופה. כפי שיתברר להלן, יש פרשנים וחכמים שהכירו את הפירוש, אך הוא לא היה נפוץ ביותר.²⁰¹

ג.1. פרשני ספר עזרא-נחמיה

ג.1.א. ר' משה קמחי (נפטר בשנת 1190 בקירוב)²⁰²

ר' משה קמחי אינו מזכיר את מקורותיו הפרשניים בפירושו לעזרא-נחמיה,²⁰³ אף על פי כן נראה שהוא נעזר במקורות פרשניים אחרים, ובהם בפירוש המיוחס לרש"י לעזרא-נחמיה. בשבעה מקומות הוא מביא פירוש בשם 'יש אומרים', ובחמישה מהם הפירוש המצוטט דומה מאוד לפירוש המיוחס לרש"י, וקרוב לוודאי שהוא המקור שאליו כיוון משה קמחי:

- (1) עז' ב 62 ('ויגאלו'): 'ויש אומרים, כי האל"ף תחת העי"ן'; המיוחס לרש"י: 'ויגאלו – שהיו מגואלים ומגועלים'.
- (2) עז' ד 10: 'וכענת – יש אומרים שהוא שם אומה; ויתכן שהמלה מן "עת", אך הראשון הוא הקרוב'; המיוחס לרש"י: 'וכענת – שם מקום ואנשי כענת [...]'
- (3) עז' ו 2: 'באחמתא – יש אומרים שהוא מן "חמת מים" [בר' כא 14], או הוא שם כלי, יגזו בו כתבי הזכרונות'; המיוחס לרש"י: 'באחמתא [...] כן פתרו אנשי הפתרון שהוא כלי העשוי לאגרות ולגליונים ולספרים והעמידוהו מגזרת "חמת מים"'.²⁰⁴
- (4) עז' ח 17: 'ויש אומרים, כי "אחיו" שם איש'; המיוחס לרש"י: 'אחיו – שם אדם'.
- (5) נחמ' ד 17 ('אין אנחנו פשטים בגדינו איש שלחו המים'): 'ויש אומרים שהוא מן התרגום "והפשיט" [ויק' א 6] – "וישלח" [תרגום אונקלוס]; וטעם "שלחו" –

²⁰¹ לנחות הדיון אכנה בסעיף זה את הפירוש בתואר 'המיוחס לרש"י לעזרא-נחמיה'.

²⁰² על ר' משה קמחי, מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה הנדפס במהדורות שונות של מקראות גדולות בשמו של ראב"ע, ראו א' גייגר, 'תולדות ר' משה קמחי', אוצר נחמד, ב (תרי"ז), עמ' 17–24 (=בתוך: פוזנסקי [לעיל, הערה 4], עמ' 220–230); F.E. Talmage, *David Kimhi: The Man and the Commentaries*, Cambridge Mass. 1975, pp. 7–8, 197–198 וספרות נוספת.

²⁰³ בפירושו למשלי ולאיוב מצאתי אזכורים מעטים לאביו, ר' יוסף קמחי (כן למדתי מפי אדני אבי, פירושו למש' כה 23), ולר' יונה אבן ג'נאח ('החכם ר' יונה ז"ל").

²⁰⁴ אך אפשר שמשה קמחי מתכוון בדבריו לאותם 'אנשי הפתרון' שהזכיר המיוחס לרש"י.

הפשטתו [...] וזה נכון מאד; המיוחס לרש"י: 'שלחו – הפשטתי, כמו: "ופשט את בגדיו" [ויק' ו 4], דמתורגם "וישלח"²⁰⁵.

השוואת פירושיהם של המיוחס לרש"י ושל ר' משה קמחי מעלה עוד מקרים של דמיון מסוים ביניהם.²⁰⁶ ברובם אין ייחוד לשוני או סגנוני המאפשר להכריע חד-משמעית שקמחי הושפע מהמיוחס לרש"י, אך לא מוגזם לשער שאחדים מהם לפחות כתב קמחי בהשפעתו.

ג.1.ב. ר' ישעיה מטראני (1165~1240)²⁰⁷

ר' ישעיה מטראני אינו מזכיר את מקורותיו הפרשניים בפירושו לעזרא-נחמיה.²⁰⁸ השוואת פירושו לפירוש המיוחס לרש"י מעלה מקרים רבים של דמיון מילולי בולט המעידים שהכיר אותו ונעזר בו. כך 15 המקרים האלה:

- (1) עז' ד 14: 'די מלח מלחנא – הוא לשון חרבה, כמו "ארץ מלחה" [יר' יז 6]; המיוחס לרש"י: 'די מלח לשון חורבן ושממון, כמו: "ארץ מלחה ולא תשב"'.
(2) עז' ד 14: 'לא אריך – לא נאה והגון'; המיוחס לרש"י: 'אריך – הגון'.
(3) עז' ז 27: 'ברוך ה' אלהי אבותינו – אלו דברי עזרא שכתב הספר'; המיוחס לרש"י: 'ברוך ה' – כך כתב עזרא בספרו'.
(4) עז' ט 15: 'כי אין לעמוד לפניך – אין לנו פנים לעמוד ולהתפלל לפניך למחול לנו את האשמה הזאת'; המיוחס לרש"י: 'כי אין – כח מעשים טובים בנו לעמוד ולהתקיים לפניך על עבירה זו'.
(5) נחמ' א 1: 'דברי נחמיה בן חכליה – זה ספר בפני עצמו'; המיוחס לרש"י: 'דברי נחמיה וגו' – מכאן ואילך כתב נחמיה ספר זה'.
(6) נחמ' ד 4: 'הרבה ואנחנו לא נוכל לבנות – אומר נחמיה: ואנו לא היינו יכולים לבנות מפני האויבים'; המיוחס לרש"י: 'ואנחנו לא נוכל לבנות בחומה מפני פחד האויבים'.
(7) נחמ' ד 5: 'ויאמרו... לא ידעו ולא יראו – דברי נחמיה הם'; המיוחס לרש"י: 'ויאמרו צרינו – כך היה נחמיה מספר והולך'.

²⁰⁵ בפירושו לעזרא ב 63 כותב משה קמחי: 'התרשתא – יש אומרים, שנקרא כן בעבור שהותר לו שתיית יין של גוים', ולא ניתן להכריע אם מתייחס המיוחס לרש"י או לפירוש רש"י לתלמוד או לחז"ל דווקא (וראו לעיל, סמוך להערה 68). הפירושים שהביא קמחי בשם 'יש אומרים' והסכמת המפרשים בפירושו לנחמיה ג 8; ו 14 אינם דומים לפירושו של המיוחס לרש"י, ומכאן שהכיר עיסוק פרשני בספר עזרא-נחמיה שלא הגיע לידינו.

²⁰⁶ השוואת פירושיהם לעזרא א 4; ב 2; ג 10; ד 5, 22; ו 21; ח 16, 25; ט 8; י 14, 16; נחמיה א 1; ב 1; ג 7, 30; ד 10; ה 14; ח 6. השוואת גם קמחי למשלי כח 19 והמיוחס לרש"י לנחמיה ה 13.
²⁰⁷ ראו על אודותיו י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, קורות אישים ושיטות, חלק שני: 1200–1400, ירושלים תש"ס, עמ' 174–187; הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 9–54, ושם ספרות נוספת.

²⁰⁸ בפירושו לספרי מקרא אחרים הזכיר את רס"ג, רש"י, ראב"ע ורד"ק.

- (8) נחמ' ה 8: 'ויחרישו – שתקו כל העם ולא מצאו דבר להשיב לו'; המיוחס לרש"י (שם פס' 9): 'ויחרישו – שתקו ונתביישו ולא ידעו מה להשיב'.
- (9) נחמ' ו 11: 'האיש כמוני – שאני פחה יברח? וחי? בתימה'; המיוחס לרש"י: 'האיש כמוני יברח – בתמיה'.
- (10) נחמ' ו 13: 'מפני שהיה שכור הוא מהם, אמר לי כדברים האלו'; המיוחס לרש"י: 'למען שכור הוא – אמר לי הדברים הללו'.
- (11) נחמ' ח 5: 'עמדו – לשון שתיקה, לשמוע הקריאה; כמו "עמדו ולא ענו עוד" [ראו איוב לב 16], לשון שתיקה'; המיוחס לרש"י: 'עמדו – לשון שתיקה, כמו: "עמדו ולא ענו עוד"'.
 (12) נחמ' ח 7: 'מבינים את העם – היו מפרשים ומתרגמים להם, כמו שעשה התורגמן'; המיוחס לרש"י: 'מבינים את העם – שהיו מתרגמין'.
- (13) נחמ' יג 15: 'ואעיד ביום מכרם ציד – והתתתי בהם ביום השבת, שהיו מוכרים הצידה והמזון שלהם'; המיוחס לרש"י: 'ביום מכרם ציד – ביום שהיו מוכרים מזון וציד'.
- (14) נחמ' יג 16: 'והצורים ישבו בה – אנשי צור שהיו יושבים וצדים שם, היו מביאים הדגים'; המיוחס לרש"י: 'והצורים – סוחרים של צור מביאים דגים למכור'.
- (15) נחמ' יג 19: 'ויהי כאשר צללו שערי ירושלם לפני השבת – כלומר: קרוב לעת ערב, כשנטה הצל על השערים בערב שבת קודם חשיכה, צויתי לסגור הדלתות'; המיוחס לרש"י: 'יהי כאשר צללו – כאשר נטו הצללים של ערב שבת בשערים, צויתי לסגור דלתות העיר, שלא יפתחו עד אחר שבת'.

בכמה מן המובאות האלה ובאחרות²⁰⁹ ניתן להניח ששני הפרשנים הגו פתרון זהה כל אחד בעצמו, אך ריבוי המקרים מקרב את המסקנה שר' ישעיה הכיר את הפירוש המיוחס לרש"י.

ג.1.ג. שישה פירושים נוספים לעזרא-נחמיה

- (1) ר' שמואל מסנות (המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה);²¹⁰
- (2) ר' יוסף אבן כספי (פרובאנס וספרד, 1279–1340);
- (3) רלב"ג (פרובאנס, 1288–1344);
- (4) הפירוש הקומפילטורי 'בנימין זאב יטרף';²¹¹

²⁰⁹ יש דמיון ניכר גם בין פירושיהם לעזרא ב 69; ג 7; ו 11; ז 1; ט 8; י 11; נחמיה ה 14; ז 4; ח 6, 15, אך ללא מרכיב לשוני ייחודי המסייע לסברה שר' ישעיה הושפע מהמיוחס לרש"י.
²¹⁰ מפירושו לדניאל ז 25 נלמד שהוא חיברו בשנת 1276 (ראו י"ש לנגה וש' שורץ, מדרש דניאל ומדרש עזרא מאת רבי שמואל בן רבי נסים מסנות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 73) ואפשר לשער שאת פירושו לעזרא-נחמיה חיבר מעט לאחר מכן. אשר למקום פועלו הדעות חלוקות (ראו סיכום דברים אצל לנגה ושורץ, שם, עמ' 4–5).

²¹¹ למהדורת הפירוש ראו H.J. Mathews, *Benjamin Ze'ev Yitroph: Notes from Various Authors on Job, the Megilloth (except Ruth) and Ezra*, Amsterdam 1878. לבד מפירושי חז"ל כולל הפירוש פירושים משל ר' משה קמחי, פירוש אחד של ר' יונה

- (5) פירוש אנונימי המיוחס לר' סעדיה האשכנזי (צפון צרפת, המאה השתים-עשרה) או לר' בנימין בן ר' יהודה מרומא (1290~1335);²¹²
- (6) פירוש אנונימי בכתבי יד.²¹³

בכל ששת החיבורים הללו מצאתי פירושים דומים לפירושים שבפירוש המיוחס לרש"י. בדרך כלל מדובר בדמיון כללי בלבד. יש שמתגלה דמיון מובהק, אך נראה שהפרשנים הושפעו מפרשן שלישי ולא מהמיוחס לרש"י.²¹⁴ דומני שנכון לקבוע שמחברי הפירושים הללו לא הכירוהו.²¹⁵

אבן ג'נאח ואחד של ראב"ע, והערות מאת חכם המכונה זא"ב. מתיוס הציע לקרוא את ראשי התיבות 'זאת אמר בנימין' ושיער שהכוונה לר' בנימין בן ר' יהודה מרומא (שם, בהקדמה).²¹² ר' אורי חי סראואל (Saraval) שהחזיק בכתב יד של הפירוש טען שהמחבר הוא ר' יוסף קרא (ויש שקיבלו ייחוס זה כעובדה, ראו L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845, p. 566), אך אברהם גייגר שלל זאת (לעיל, הערה 4, עמ' 43). היגרי יוחנן מתיוס ייחס את הפירוש לרב סעדיה האשכנזי (שלדעתו חיבר גם את הפירוש לדניאל המיוחס לרס"ג), והוא ההדיר אותו והקדים לו מבוא (לעיל, הערה 108; על אודות רב סעדיה האשכנזי ראו י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 100-101). יצחק צבי (היינריך) ברגר הקדיש מחקר מפורט לפירוש, למקורותיו, לשיטתו הפרשנית ולשאלת זהותו של המחבר שאותו זיהה (בעקבות מוריץ שטיינשניידר, אברהם ברלינר ואחרים) עם ר' בנימין בן ר' יהודה מרומא (H. Berger, 'R. Benjamin b. Jehuda und sein Commentar zu Esra und Nehemia', *MfWJ*, 16 [1889], pp. 207-254) ואף פרסם מהדורה מוערת של הפירוש (הנ"ל, פירוש על עזרא ונחמיה לר' בנימין ב"ר יהודה ז"ל ממשפחת הענונים ברומה, ברלין תרנ"ה). חוקרים אחדים פקפקו בייחוס הפירוש לעזרא-נחמיה לר' בנימין בן ר' יהודה משום סגנונו של הפירוש ומשום שהמחבר אינו מציין את מקורותיו, שלא כנהוגו של ר' בנימין בפירושו למשלי (וראו תירוצו הדחוק של ברגר בעניין, שם, עמ' 37-38; לפי בדיקתי, ר' בנימין מזכיר במפורש את מקורותיו גם בפירושו לדברי הימים). אפשר לקבוע ששאלת מחבר הפירוש טרם הוכרעה.

²¹³ כתב יד מינכן, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 5 (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבאוניברסיטה העברית בירושלים: 2526); מינכן, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 60 (מספרו שם: 1140), וראו M. Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in Muenchen*, Muenchen 1895, pp. 2, 40-41. שיקולים שונים הביאוני למסקנה שהפירוש נתחבר באירופה הלטינית במאה השתים-עשרה, אך יש לייחד לו מחקר מפורט כדי לקבוע היכן ומתי.²¹⁴ למשל בפירוש שבכתבי יד מינכן 5 ומינכן 60 כמה פירושים הדומים מאוד לפירוש המיוחס לרש"י, אך נראה שהמקור המשפיע הוא ר' ישעיה מטרנאני דווקא. כיוצא בזה מצאתי מקרים אחדים בפירוש רלב"ג הדומים לפירוש המיוחס לרש"י, אך נראה שהמקור המשפיע הוא ר' משה קמחי. עניין מיוחד יש בפירוש ר' שמואל מסנות לנחמיה ו 17: 'על טוביה – יש אומ' ישראל רשע היה', הנראה כמכוון לפירוש המיוחס לרש"י לפסוק: 'טוביה – ישראל רשע היה'. פירושו של שמואל מסנות בנוי בחלקו הגדול ממובאות מפירושים אחרים, ונראה בעליל שעמדו לפניו מקורות שאינם ידועים לנו. יש מקום להניח שאילו הכיר את המיוחס לרש"י היה נעזר בו מדי פעם ולא מסתפק בשאילה אחת, ולכן נכון לשער שפירושו לנחמיה ו 17 מבוסס על אחד מן המקורות האנונימיים ששימשוהו ולא על המיוחס לרש"י. לחילופין ייתכן שהמיוחס לרש"י הוא המקור של יחידת פירוש זו, אולם היא הגיעה אל שמואל מסנות בעל פה.²¹⁵ ברגר (במהדורה המוערת, לעיל, הערה 212) מרבה לציין מקרי דמיון בין הפירוש האנונימי

ג.2. פירושים וחיבורים נוספים**ג.2.א. הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים (1155~ , אשכנז)²¹⁶**

מחבר הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים הכיר את הפירוש לעזרא-נחמיה והשתמש בו בפירושו לכתובים המסיימים את ספר דברי הימים:²¹⁷

- (1) זה"ב לו 21: 'ספר עזרא משוך וסדור אחר ספר דניאל, וכך וי"ו וסבב מזה לזה'.
 עז' א 1: 'ספר זה סדור ומשוך אחר ספר דניאל [...] והמלה מוסבת מזה לזה'.
- (2) זה"ב לו 22: 'את רוח כורש – רצוננו; ויעבר קול – כרוז הכריז לכל בני מלכותו; וגם במכתב – שלח לכל בני מלכותו לאמר'.
- (3) זה"ב לו 23: 'כה אמר כורש מלך פרס כל ממלכות הארץ – שאני מושל מלך על כל ממלכות; והוא פקד עלי – והוא צוה עלי על ידי ישעיה לבנות לו בית בירושלם, שנאמר: "האומר לכורש רועי"²¹⁸ וגו', "כה אמר ה' למשיחו לכורש" [יש' מד 28 – מה 1], וכבר נאמרה לו נבואה זו של ישעיה; אשר ביהודה – בירושלם במדינת יהודה; מי בכם מכל עמו ה' אלהיו עמו ויעל – כך היה הכרוז על המדינות, מי בכל עמו של הב"ה יבוא לבנות ביתו אשר בירושלם'.
- עז' א 2–3: 'כה אמר כורש מלך פרס וגו' – נתן לי, שאני מלך ושליט על כל הממלכות; והוא פקד עלי – צוה עלי על ידי ישעיה הנביא לבנות לו בית המקדש בירושלים, כמו שנאמר בספר ישעיה: "האומר לכורש רועי וכל חפצי ישרלים ולאמר לירושלים תבנה והיכל תִּבְנֶה, כה אמר ה' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו" וגו' [יש' מד 28 – מה 1], וכבר נאמרה נבואה זו על ידי ישעיה; בירושלים אשר ביהודה – אשר במדינת יהודה; מי בכם – כך היה מכריז וכותב לכל הממלכות, מי בכם מכל עמו של הקב"ה, יהי הקב"ה בעזרו, ויעלה לבנות ביתו אשר בירושלים'.

שייחס לר' בנימין בן ר' יהודה ובין הפירוש המיוחס לרש"י לעזרא-נחמיה, ובמקומות אחדים אף קובע מפורשות שהפרשן האנונימי נעזר בו (שם, עמ' 9, הערה א [על עזרא ב 63]; שם, עמ' 11, הערה ד [על עזרא ד 5], ועוד). עיון בפירוש והשוואתו למיוחס לרש"י אינו מסייע למסקנתו זו. לעומתו מאתוס (לעיל, הערה 108, עמ' xxi–xxiii) הקדים את הפירוש האנונימי עד לדורו של רש"י, ובהתאם לזה הציג כיוון השפעה הפוך שלפיו הפירוש האנונימי השפיע על אחדים מפרשני המאה השתים-עשרה; מתיוס אינו מבהיר אם לדעתו גם המיוחס לרש"י הושפע מפירוש זה.²¹⁶ על פירוש זה ראו ויזל (לעיל, הערה 76).

²¹⁷ קווי דמיון כלליים קיימים גם בין הפירוש לנחמיה ג 2 לפירוש לדה"ב טז 16: 'ועל ידו – אצל ידו' – ועל ידו – אצלו'. הפירוש לדה"א כה 17 דומה מאוד לפירוש לעזרא א 10, אך אפשר שמחבר הפירוש לדברי הימים הושפע דווקא מרש"י לבראשית לב 21.
²¹⁸ חלק מהדפוסים משובשים במקום זה והשלמתי לפי כתבי היד.

הזהות שבין שלושת המקרים שלעיל מורה שהמיוחס לרש"י לדברי הימים הוא שהשתמש בפירוש לעזרא-נחמיה ולא להפך, שכן מחבר הפירוש לדברי הימים הרבה להעתיק את מקורותיו הפרשניים מילה במילה,²¹⁹ מה שאין כן מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה.

השפעתו של הפירוש לעזרא-נחמיה על מחבר הפירוש לדברי הימים ניכרת גם בפירושו לדה"ב לד' 8, אך כאן אין הוא מעתיק ממנו מילה במילה אלא מביא אותו בלשונו שלו:

דה"ב לד' 8: 'המזכיר – בכל מקום שכתוב "סופר" כתוב בסמוך "מזכיר", שהיה לכל מלך סופר לכתוב כל המאורע לו במלכות [...] ויהי לו מזכיר יושב אצל הסופר להזכיר כל דבר ודבר, והסופר כותב על פיו'.²²⁰

ג.2.ב. פירוש בעלי התוספות לתלמוד

(1) בפירוש לנחמיה ג' 17 כותב הפרשן:

'לפלכו – כ"ף דגושה, כאשר יאמר מן "מלך" – "מלכו", מן "עבד" – "עבדו", כן יאמר מן "פלך" – "פלכו"; שאות אחרונה של שם דבר מאותיות בג"ד כפ"ת דגושות'.

נראה שדברים אלו שימשו השראה למחבר פירוש התוספות לזבחים קיז ע"א: 'לפלו קלטתו – כף דגושה בנחמיה, כמו "נסך" – "נספו"'. יושם אל לב שבעל ההערה מפנה ל'[ספר] נחמיה ולא כמקובל לספר עזרא, ואפשר שעשה כן בהשפעת הפירוש לנחמיה א' 1 הנזכר לעיל: 'דברי נחמיה וגו' – מכאן ואילך כתב נחמיה ספר זה'.²²¹ את התוספות למסכת זבחים ככל הנראה חיבר ר' ברוך בן ר' יצחק מוורמס מעט לאחר 1210.²²² כיוון שההערה הנדונה היא אנונימית, לא ניתן לדעת אם כתב אותה ר' ברוך בעצמו או הביאה מאחד מרבותיו, הר"י הזקן מדמפיר, או מפי חכם אחר מתלמידיו של רבנו תם.²²³

²¹⁹ ויזל (לעיל, הערה 76), פרק ראשון.

²²⁰ וראו פירושו לדה"א יח 16: 'סופר – זה מזכיר וזה [הסופר] כותב על ידו'.

²²¹ בסנהדרין צג ע"ב נאמר: 'כל מילי דעזרא נחמיה בן חכליה אמרניהו', ורש"י שם: 'מְכָדִי וכו' – רוב דברים שבספר עזרא, ונחמיה אמרם, ודוק: 'אמר' ולא 'כתב' כפי שהציע המיוחס לרש"י'.

²²² א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, ירושלים תשנ"ו,⁶ עמ' 661–662.

²²³ על אודות ר' ברוך בן ר' יצחק מוורמס ומקורותיו ראו אורבך, שם, עמ' 346–361.

(2) פירוש התוספות לראש השנה ג ע"ב (ד"ה 'שנת עשרים לארתחשסתא') מכיל דיון כרונולוגי מפורט. בחלקו האחרון נאמר:

ובשנת שלש למלכו דבר נחמיה לפני המלך על 'חומת ירושלים המפורצת', כדכתיב בעזרא [נחמ' א 3], והיא היתה שנת עשרים לכורש הראשון [על פי נחמ' ב 1: 'שנת עשרים לארתחשסתא המלך'] [...] ומיהו: יש לפרש דקרא כפשטיה, דבשנת שתים לדריוש התחילו לבנות הבית ונגמר הבנין בשנת שש למלכותו, ולא בנו חומת העיר ושעריה כי אם בנין בית המקדש לבדו, והיו נתונים ברעה גדולה ובחרפה לפי שהנכרים שוללים אותם עד שנת עשרים לדריוש, שבקש על חומת העיר עד שעלתה ארוכה לחומת ירושלים, כדמוכחי קראי. אך בבנין הבית לא נתעסקו, שכבר היה בנוי.

הדברים נראים מושפעים מהיגדים שונים שבפירוש לעזרא-נחמיה. התוספות: 'דבשנת שתים לדריוש התחילו לבנות הבית ונגמר הבנין בשנת שש למלכותו'; הפירוש לעזרא ד 24: 'ובשנת שתים לדריוש התחילו לבנות הבנין עד שגמרוהו';²²⁴ פירוש עזרא ו 15: 'וסוף תשלום בית זה היה [...] [ב]שנת שש לדריוש המלך, ונמצא בנין הבית היה ארבע שנים'.²²⁵ התוספות: 'ולא בנו חומת העיר ושעריה כי אם בנין בית המקדש לבדו'; פירוש נחמיה א 3: 'ישראל לא בנו חומת העיר ושעריה כי אם בנין בית המקדש לבדו'.²²⁶ התוספות: 'והיו נתונים ברעה גדולה ובחרפה לפי שהנכרים שוללים אותם'; פירוש נחמיה א 3: 'אותם היהודים אשר נשאר שם במדינת ירושלים, הם נתונים ברעה גדולה ובחרפה, לפי שהגוים [נ"א: 'שהנוכרים'] בוזזים ושוללים אותם'.²²⁷

מחבר התוספות למסכת ראש השנה הוא ככל הנראה ר' שמשון משאנץ.²²⁸ גם במקרה זה הפירוש הוא אנונימי, ולא ניתן להכריע אם הוא מעשה ידיו של ר' שמשון עצמו או שמא הביאו מכלי שני, אולי מפי הר"י הזקן, שהיה רבו המובהק.²²⁹

²²⁴ ושלא כסדר עולם רבה, כח (מהדורת רטנר, עמ' 129): 'בשנת אחת לדריוש בן אחשורוש' (וראו דברי המהדיר בעמ' 134, הערה כז) המיוחס לרש"י והתוספות: 'בשנת שתים לדריוש'; וכן שם, כט (שם, עמ' 134): 'בשנה שניה לדריוש נבנה הבית' (המיוחס לרש"י והתוספות: 'התחילו לבנות').

²²⁵ סדר עולם רבה, כט (שם, עמ' 134): 'כל ארבע שנים היה הבית נבנה'.

²²⁶ וראו פירושו לנחמיה ב 8: 'שהרי בית המקדש בנו בבנינו, אבל שערי חומות הר הבית וחומת החצר אשר סביב בית המקדש לא בנו עדיין'.

²²⁷ וראו בהמשך פירוש התוספות: [...] נבואת חגי שמנו לו מניסן בשנת שתים לדריוש' (ראש השנה ד ע"א, ד"ה 'ונדבך די אע'); הפירוש לעזרא ה 1: 'והתנבי חגי נביאה – ועתה בשנת שתים לדריוש [...]'. דמיון מסוים יש גם בין חלקו הראשון של פירוש התוספות והפירוש המיוחס לרש"י לעזרא ד 24; נחמיה א 1–3, אך אפשר שהמקור המשפיע הוא מגילה יא ע"ב ופירוש רש"י שם.

²²⁸ אורבך (לעיל, הערה 222), עמ' 613–614.

²²⁹ על ר' שמשון משאנץ וקשריו לר"י הזקן ראו אצל אורבך, שם, בפרק השביעי; תא-שמע (הספרות הפרשנית לתלמוד, לעיל, הערה 207), עמ' 103–107.

ג.2.ג. ר' אברהם בן ר' עזריאל בעל 'ערוגת הבשם' (אשכנז, ~1234)²³⁰
 ר' אברהם כותב:

פ' המפרש, וכתב האיגרת כתוב באותיות ארמית ומתורגם ארמית. המכתב
 היה מפורש בלשון ארמית.²³¹

כפי שהציע אפרים אלימלך אורבך,²³² נראה שהעתיק מהפירוש לעזרא-נחמיה לעזרא
 ד 7:

וּכְתַב הַנְּשִׁתָּן – וּכְתַב הָאֲגָרָת. כְּתוּב אַרְמִית – בְּאֹתוֹת אַרְמִית. וּמְתוּרְגָם
 אַרְמִית – הַמְּכַתֵּב הָיָה מְפֹרֵשׁ בְּלִשׁוֹן אַרְמִית.

ג.2.ד. ספר הפתרונות (הגלוסר) מלייפציג²³³

ספר הפתרונות מלייפציג חובר ברואן בסוף המאה השלוש-עשרה. לצד התרגום של
 אלפי מילים מן המקרא כולל הספר הערות פרשניות קצרות שהועתקו מילה במילה או
 בשינוי קל מחיבורים ופירושים בני התקופה, בעיקר פירושי רש"י למקרא. ניכר
 שהפירוש לעזרא-נחמיה היה ידוע למחבר, והוא הרבה להיעזר בו. להלן עשר דוגמאות
 מייצגות:²³⁴

- (1) עז' ג 7: 'כרשיון – לשון רשות [...] ומנחם חברו לשון "ארשת שפתינו"; ס' 19780: 'כרשיון': 'לשון רשות'; ס' 19781: 'וכן חברו מנחם עם "ארשת שפתיו".'
- (2) עז' ד 4: 'לבנות – כמו מלבנות'; ס' 19788: 'לבנות': 'כמו מלבנות'.
- (3) עז' ד 10: 'וכענת – שם מקום'; עז' ד 17: 'שלם וכעת – מקומות הם'; ס' 19815: 'ובענת!': 'שם מקום'; ס' 19846: 'שלם וכעת': 'שמות מקומות'.
- (4) עז' ד 14: 'לא אריך – אינו הגון'; ס' 19838: 'לא אריך': 'לא הגון'.
- (5) עז' ו 9: 'די לא שְׁלוּ – בלא דיחוי'; ס' 19953: 'שלו': 'לשון ביטול בלא דיחוי'.
- (6) עז' ו 12: 'עד כאן תשובתו של דריוש'; ס' 19964: 'עד כאן תשובתו של דריוש'.
- (7) עז' ז 23: 'אדרזדא – חותם ערבי'; ס' 19998: 'אדרזדא': 'זה חותם ערבי'.²³⁵

²³⁰ ר' אברהם מעיד שעסק בכתיבת חיבורו בשנת 1234, ראו א"א אורבך, ספר ערוגת הבשם כולל פירושים לפיוטים חברו רבינו אברהם ב"ר עזריאל, ירושלים תרצ"ט–תשכ"ג, חלק ב, עמ' 281, וראו בחלק ד, עמ' 113.

²³¹ שם, חלק ג, עמ' 76.

²³² שם, בהערה.

²³³ M. Banitt, *Le Glossaire de Leipzig*, Jerusalem 1995-2005

²³⁴ הציטוטים מספר הפתרונות הם מתוך מהדורתו של בנית, שם, כרך 3, עמ' 1523–1553.

²³⁵ בדפוסים: 'חותם בלשון ערבי', וכך גם באחד מכתבי היד של ספר הפתרונות (שם, בהערה).

- (8) נחמ' ג 9: 'פלך – לשון דוכסות ומלכות'; נחמ' ג 15: 'שר פלך המצפה – שר ודוכס של מצפה';²³⁶ ס' 20058: 'פלך': 'לשון דוכסות'; ס' 20059: 'שר פלך המצפה': 'שר ודוכס של מצפה'.
- (9) נחמ' ד 17: 'שִׁלְחוּ [...] כמו "ופשט את בגדיו" [ויק' ו 4], דמתרגם "וישלח"; ס' 20085: 'שלחו המים': 'כמו: "ופשט את בגדיו", דמתרגמו: "וישלח"'.
- (10) נחמ' ה 11: 'הסו – לשון שתיקה, כמו: "ויהס כלב" [במ' יג 30]; ס' 20125: 'הסו': 'שתיקה, כמו: "ויהס כלב"'.

יצוין שרק מקצת מילות הלעז המופיעות בפירוש מופיעות גם בספר הפתרונוט, ואפשר שלאחת מהן מפנה מחבר הספר כשהביא מילת לעז אלטרנטיבית – 'ויש לוועזין'.²³⁷ מעניין עוד ששני מקומות הנראים כתוספת מאוחרת לפירוש לעזרא-נחמיה מתועדים בספר הפתרונוט.²³⁸ זאת עדות עקיפה שהתוספות הללו חדרו לנוסח הפירוש בשלב מוקדם.

מצאתי כמה הערות נוספות בפירושים ובחיבורים בני התקופה הדומות במידת מה לפירוש לעזרא-נחמיה,²³⁹ אך אין בהן די כדי לקבוע שבעלי ההערות הכירו את הפירוש והושפעו ממנו. ניתן לסכם ולומר שהפירוש היה מוכר בחלקו בלבד, ורוב עקבותיו ניכרים בחיבורים מתחום התרבות האשכנזית: מחבר הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים, בעלי התוספות לזבחים ולראש השנה, ר' אברהם בן ר' עזריאל ומחבר ספר הפתרונוט מליפציג. ר' ישעיה מטראני האיטלקי הכיר גם הוא את הפירוש כיוון שלמד באשכנז, בשיבתו של ר' שמחה משפיר, והושפע משיטת בעלי התוספות. לא רחוק לשער שבשבתו בגרמניה הכיר את הפירוש לעזרא-נחמיה או שמע עליו ממכריו האשכנזים שעמם עמד בקשרי מכתבים אף לאחר ששב לאיטליה.²⁴⁰ אך הפירוש היה

²³⁶ כך לפי רוב כתיבי היד.

²³⁷ ס' 19884: 'אספרנא': 'ויש לוועזין איפליטוזמנט', וראו הפירוש לעזרא ה 8.

²³⁸ (1) עזרא ז 12: 'גמיר וכענת – ספיקא היא ביד' (על נוסח הפירוש כאן ראו לעיל, הערה 6); ס' 19978: 'גמיר ובענת[!]: 'לא אתפריש'; (2) נחמיה ו 8: 'בודם – קונטרבנטאלש בלעז, כמו: "אשר בדה מלבו" [מל"א יב 33] (חסר במרבית כתיבי היד, ולעיל, הערה 148); ס' 20110: 'בודאם': 'קונטרבנט אוש', כמו: "אשר בדא[!] מלבו".

²³⁹ בין היתר השוו פירושי ר' יוסף בכור שור לשמות כג 5 והפירוש לנחמיה ג 8; חזקוני לויקרא טז 17 והפירוש לנחמיה ו 11; רד"ק לבראשית מא 10 והפירוש לנחמיה ד 7; רד"ק לשמ"א כ 28 והפירוש לנחמיה יג 6; רד"ק לתהלים ו 3 והפירוש לנחמיה ג 34; רד"ק לתהלים מה 10 והפירוש לנחמיה ב 5; ר' מנחם בן ר' שמעון לירמיהו טז 21 והפירוש לנחמיה ד 7; רמב"ן לבראשית כ 16 והפירוש לנחמיה ה 11. בכמה מקומות הדמיון מובהק יותר, אך ניכר שלא הפרשן לעזרא-נחמיה הוא המקור המשפיע אלא חז"ל. השוו, למשל, סוטה לט ע"א עם הפירוש לנחמיה ח 5, ובין השאר לקח טוב לר' טוביה בן ר' אליעזר לדברים לא 11 (מהדורת א"מ פאדווא, ווילנא תר"ם, עמ' 105); שכל טוב לר' מנחם בן ר' שלמה לבראשית כט 35 (מהדורת ש' בובר, ברלין תר"ס, עמ' 136); מחזור ויטרי, ס' צג, קכא (מהדורת ש' הורוויץ, נירנבערג תרפ"ג, עמ' 72, 91); סידור רש"י, ס' תיט (מהדורת י' פריימאן, ברלין תרע"ב, עמ' 210), ועוד אחדים.

²⁴⁰ ר' ישעיה למד לצדו של ר' יצחק מווינה, בעל אור זרוע, ועמד עמו בקשרי התכתבות גם לאחר חזרתו לאיטליה (יצוין שלא מצאתי עקבות לפירוש בספר אור זרוע).

ידוע גם לר' משה קמחי, איש פרובאנס, שככל הידוע לא שהיה בתחום התרבות האשכנזית.²⁴¹

ד. זמנו ומקומו של הפרשן

ד.1. ייחוס הפירוש לרש"י

כל אחד מן הסעיפים שלעיל מוביל אל המסקנה שאין מקום לייחוס הפירוש לעזרא-נחמיה לרש"י. מחבר הפירוש הכיר את פירוש רש"י למקרא ולתלמוד, אך בה בעת הוא נבדל ושונה ממנו בסגנונו, בלשונו ובמתודולוגיה המאפיינת אותו. העמדה שגרעין הפירוש שלפנינו הוא של רש"י עצמו, וכי הוא עובד בידי תלמידיו גם היא אינה מסתברת. אין כל עקבות לגרעין מקורי כזה או סיוע לסברה שמדובר ביצירה דינמית שהתפתחה בשלבים או יצירה קולקטיבית מעשה ידי קבוצת תלמידים. דומה בעיניי שביסוד הדעה שבפירוש שוקעו חומרים מקוריים של רש"י עומדת ההנחה האינטואיטיבית שחייב להיות ממש בייחוס הפירוש לרש"י, ואליה נוספה היכרותם של החוקרים עם חיבורים אחרים שאפשר שנכתבו בבית מדרשו של רש"י ובידי תלמידיו, ושתורתו ככל הנראה משולבת בהם.²⁴² אך כאמור, הנתונים אינם מסייעים לדעה זו.

שאלה אחרת היא מדוע מלכתחילה יוחס הפירוש לרש"י. במקום אחר דנתי בפירוט בנסיבות שהובילו לייחוס פירוש אנונימי לדברי הימים לרש"י ובתהליך היקבעותו של הייחוס.²⁴³ דומני שכיוצא בו הפירוש לעזרא-נחמיה. הפופולאריות הרבה של פירושי רש"י למקרא הביאה לביקוש גדל והולך לפירושו. כיוון שרש"י לא פירש את כל ספרי המקרא, נאלצו מעתיקי פירושו להכריע אם להסתפק בפירושים שהותיר או להוסיף להם פירושים מיד אחרת וכך להשלים את מפעלו הפרשני. טבעי שהועדפו להשלמה זו פירושים שנוצרו בבית המדרש של רש"י ובידי תלמידיו או בידי מי שנחשבו ממשיכי דרכו הפרשנית. כך נוסף פירוש רשב"ם לסוף פירוש רש"י לספר איוב,²⁴⁴ וכך נוספו לפירושו לספרי כתובים הפירושים המיוחסים לו לספרים עזרא-נחמיה ודברי הימים. אך מדוע נבחר הפירוש שלפנינו דווקא? אפשר שזהו הפירוש היחיד לעזרא-נחמיה שנתחבר בצפון צרפת, ומעתיקי פירוש רש"י לא יכלו לבחור

²⁴¹ מעניין שגם הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים, שעיקר השפעתו בתחום התרבות האשכנזית, התגלגל לפרובאנס ושימש את רד"ק, אחיו הצעיר ותלמידו של ר' משה קמחי (ויזל [לעיל, הערה 76], עמ' 291–294). הייתכן שבידי בני משפחת קמחי עמד כתב יד המכיל בין השאר את שני הפירושים המיוחסים לרש"י?

²⁴² כוונתי לפירושי מסכתות אחדות לתלמוד הבבלי ולחיבורים דבי רש"י. על הפירושים המיוחסים לו לתלמוד ראו י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 305 והערה 9; גרוסמן (חכמי צרפת, לעיל, הערה 12), עמ' 215–217, ושם ביבליוגרפיה מפורטת, ולחיבורים דבי רש"י ראו א"א אורבך, 'ליקוטים מספרי דבי רש"י', בתוך: מ"ד קר וי' פרנקל (עורכים), מחקרים במדעי היהדות, כרך א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 27–80; גרוסמן, שם, עמ' 237–239 (אך לאור מסקנתי כאן נראה שיש מקום לברר לעומק את הימצאותם של חומרים מקוריים של רש"י גם בחיבורים הללו).

²⁴³ ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 308–309.

²⁴⁴ אך לפעמים גם פירושו של ר' יעקב נזיר או פירוש אנונימי, וביתר פירוט ראו J.S. Penkower, 'The End of Rashi's Commentary on Job: The Manuscripts and the Printed Editions (with Three Appendices)', *JSQ*, 10 (2003), pp. 18-48

בפירוש אחר. לחילופין ייתכן שהיו פירושים נוספים לעזרא-נחמיה,²⁴⁵ והפירוש שלפנינו נבחר להשלים את מפעלו של רש"י בגלל סגנונו הצפון-צרפתי, לשונו הקולחת והפשטה ודבקוּתו בכתוב המקראי. מאפיינים סגנוניים ותוכניים אלו, שבמידה רבה מאפיינים גם את פירושו המקראיים של רש"י, מאפשרים להטמיע את הפירוש בתוך כלל פירושי רש"י בלי שהקוראים ייתנו את דעתם לזרותו. מעתיקי פירוש רש"י למקרא הוסיפו את הפירוש בלי לציין במפורש שכתב היד כולל פירוש שאינו של רש"י. כתבי היד הללו נתבלו והועתקו מחדש, ואפשר שכבר איש לא הבחין עוד שהפירוש לעזרא-נחמיה אינו של רש"י. לימים, עם המצאת הדפוס וכינון מהדורת מקראות גדולות, נדפס הפירוש מטבע הדברים כחלק מפירוש רש"י למקרא,²⁴⁶ והמדפיסים, גם אם הבחינו שאין מדובר בפירושו של רש"י, נמנעו מלציין זאת במפורש.

ד.2. זמנו ומקומו של הפרשן

הפירוש על כל פרטיו מורה שמחברו היה מצפון צרפת, ונראה שהיה תלמיד של רשב"ם. לשאלה אם הפרשן קרא את פירושי רשב"ם לתורה, לאיוב ולמגילות מן הכתוב או קיבלם בעל פה משקל רב בניסיון לתארך את הזמן שבו נתחבר הפירוש. כאמור, נוסחאות אחדות המשותפות לרשב"ם ולפרשן וקווים סגנוניים אחדים מקרבים את המסקנה שהוא ראה את פירוש רשב"ם.

הזמן שבו חיבר רשב"ם את פירושו למקרא הוא סוגיה מורכבת בפני עצמה. במקום אחר ריכזתי את כל העדויות והטענות התומכות בדעה שרשב"ם חיבר את פירושו לתורה סביב 1145.²⁴⁷ בפירושו לתורה רשב"ם מרבה להתפלמס עם רש"י ומעיר הערות מתודולוגיות מפורטות. לא כן בפירושו לאיוב ולמגילות, שבהם נמנע מפולמוס מפורש עם סבו, ואין בהם היגדים מתודולוגיים מפורטים. אפשר שהבדל זה מעיד על סדר כתיבתם של הפירושים. בפירוש לתורה, שאותו כתב תחילה, ריכז רשב"ם מאמץ מיוחד להצדקת דרכו המתודולוגית, ואילו בחיבוריו שחיבר לאחר מכן כבר חש בטוח בדרכו ומשוחרר מהצורך להגן עליה.²⁴⁸

אם נכונה סברתי, והפרשן לעזרא-נחמיה אמנם ראה את פירושו של רשב"ם, הרי כתב את פירושו לא לפני 1145. ואם נכון לומר שרשב"ם חיבר את פירושו לאיוב ולמגילות לאחר שחיבר את הפירוש לתורה, הרי יש לאחר את זמן כתיבת הפירוש לעזרא-נחמיה בשנים אחדות.

היעדר עקבות לספר דייקות בפירוש לעזרא-נחמיה הוא נקודת ציון חשובה. תשומת הלב המיוחדת שהקדיש הפרשן לענייני לשון מאפשרת להניח שהיה נעזר בספר דייקות

²⁴⁵ על האפשרות שהיו פירושים נוספים לעזרא-נחמיה שאינם בידינו ראו לעיל, הערות 41, 205, 214, וכאמור, עוד יש לקבוע מסמרות בעניין מקומו וזמנו של הפירוש האנונימי לעזרא-נחמיה המובא בכתב יד מינכן 5 ומינכן 60.

²⁴⁶ כמו הפירוש לדברי הימים שיוחס לרש"י ופירוש ר' משה קמחי למשלי ולעזרא-נחמיה שיוחס לראב"ע.

²⁴⁷ ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 321–322.

²⁴⁸ יפת (לעיל, הערה 59), עמ' 85–86.

אילו הכירו. ככל הנראה, רשב"ם חיבר את ספר דייקות בסוף ימיו,²⁴⁹ ודומני שמכאן ראה עקיפה שהפירוש לעזרא-נחמיה נתחבר עוד לפני כן. מחבר הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים הכיר את הפירוש לעזרא-נחמיה, וזאת נקודת ציון נוספת בניסיון לתארכו. פירוש אנונימי זה נתחבר באשכנז ב-1155 בקירוב,²⁵⁰ ולפיכך ברור שהפירוש לעזרא-נחמיה נתחבר קודם לשנה זו. מכלל הנתונים עולה שהפירוש לעזרא-נחמיה נתחבר סביב 1150, שנים אחדות לאחר שרשב"ם חיבר את פירושו ועוד בטרם חיבר את ספר דייקות, ושנים אחדות קודם שנתחבר הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים. כפי שהתברר מן העיון במתודולוגיה של הפירוש, מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה דבק בדרך הפשט, אך הוא אינו מקדיש היגדים מתודולוגיים להבהרתה, ולהוציא דוגמה אחת (נחמ' ג 19) אין הוא מתפלמס עם פירושים שאינם מתיישבים עם עקרונותיה. דומני שקווי היכר אלו מסייעים לסברתי שהפירוש אכן נתחבר לאחר שפרסם רשב"ם את פירושו שלו לתורה. כאמור, אם בפירושו לתורה ריכז רשב"ם מאמץ להבהרת עקרונות הפשט ולפולמוס, הרי בעת שחיבר את פירושו לאיוב ולמגילות הוא כבר היה בטוח בדרכו המתודולוגית ומשוחרר מהצורך להצדיק אותה. באווירה זו של ביטחון בדרך הפשט, אפשר בהשפעתו הישירה של רשב"ם, חיבר תלמידו את הפירוש לעזרא-נחמיה סמוך לזמן שבו חיבר רשב"ם את פירושו לאיוב ולמגילות.

השפעתו של רשב"ם על בני דורו הולכת ונחשפת בשנים האחרונות, אך עדיין אין בידינו די נתונים להצגה מלאה של התקבלות חיבוריו ומורשתו. ניתן לזהות שני מעגלי השפעה שונים: המעגל הקרוב המורכב מתלמידים ותלמידי תלמידים, והמעגל הרחוק הכולל פרשנים וחכמים שעיינו בחיבוריו של רשב"ם והושפעו ממנו. כפי שהראה בפירוט רוברט (רפאל) הריס, במעגל תלמידי רשב"ם יש למנות את ר' אליעזר מבלגנצי.²⁵¹ למעגל התלמידים הראשון אפשר ששייך גם מחבר הפירוש האנונימי לשיר השירים שבכתב יד Acq. e. Doni. 121 מספריית לורנציאנה שבפירנצה,²⁵² אך זיקתו של הפירוש לרשב"ם עדיין זקוקה למחקר יסודי. תורתו של רשב"ם הועברה הלאה, דרך דור התלמידים הראשון, אל בני הדור הבא של חכמי צרפת.²⁵³

²⁴⁹ ראו במבוא לספר דייקות (מהדורת ר' מרדלר, לעיל, הערה 50), עמ' ד-ז (ושם הפניות לחוקרים נוספים). לאחרונה הציע יוסף עופר שספר דייקות הוא דווקא חיבור נעוריו של רשב"ם (הנ"ל, 'מתי נכתב "דייקות"', ספר הדקדוק של רשב"ם?', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יז [תשס"ז], עמ' 233-251). לא השתכנעתי מטיעונו של עופר, אך נראה שסוגיה זו עדיין זקוקה לבירור מעמיק.

²⁵⁰ ויזל (לעיל, הערה 76), עמ' 323.

²⁵¹ הריס, לעיל, הערה 88.

²⁵² על אודותיו ראו ב' אלסטר, 'אהבה אנושית וזיקתה לאהבה רוחנית בפרשנות היהודית לשיר השירים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ז, עמ' 14-16.

²⁵³ על השפעת רשב"ם על פירוש אנונימי לשיר השירים שככל הנראה חיבר תלמיד של ר' אליעזר מבלגנצי ראו יפת (לעיל, הערה 160), ולתוספת לפירוש רש"י שנראית שייכת לאותו מעגל חכמים ראו ויזל (שם). לפירוש אנונימי לאיוב שנתחבר גם הוא באותו מעגל של תלמידים ראו פוננסקי (לעיל, הערה 8), עמ' lxxxii, lxxx, ולתיאור הפירוש, שם, עמ' lxxxv-lxxxii, ולהדורתו ראו W.A. Wright, *A Commentary on the Book of Job*, London 1905.

אם יש ממש בתארוך המוצע כאן, הרי מחבר הפירוש לעזרא-נחמיה נכלל גם הוא במעגל התלמידים הראשון. הוא חיבר את פירושו בעת שרשב"ם היה בין החיים, ככל הנראה שנים אחדות בלבד לאחר שרשב"ם חיבר את פירושו שלו לתורה. בשל כך הפירוש הוא חלון הצצה לאותו מעגל מקורבים שלא ידוע עליו דבר. אלו הם תלמידי חכמים מצפון צרפת, יודעי מקרא אך גם תלמוד ומדרש, אשר דבקים בדרך הפשט ומקדישים תשומת לב מיוחדת להיבטים ספרותיים ולענייני לשון. חכמים אלו אינם רואים בפירוש רש"י, המשפיע שבפרשני המקרא, נקודת התייחסות ראשונה ומחייבת ואינם רואים טעם בהעתקה סתמית של פירושי מקרא שחיברו בני הדור הקודם – רש"י, ר' יוסף קרא ורשב"ם עצמו. בזה הם ענף נבדל מפרשני מקרא אחרים שפעלו במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה ובמאה השלוש-עשרה, ושהשתיתו את פירושיהם על פירושו של רש"י ושליקטו מלוא חופניים מפרשני התקופה הגדולים והוסיפו רק מעט פירושים מקוריים משלהם.²⁵⁴ חכמים אלו ראו בדבקות בשיטת הפשט את דרך המלך של פרשנות המקרא והניחו שהיא אינה זקוקה לצידוקים, ושלנמעניהם לא דרושות הבהרות מתודולוגיות. דבקות זו היא עדות לענף נבדל מפרשני מקרא אחרים בני אותו הזמן, כגון ר' יוסף בכור שור או מחבר הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים, ששילבו בין פשט לדרש. ייתכן שדווקא בשל אותו ביטחון בדרכו המתודולוגית הרשה לעצמו הפרשן לשבץ את מדרשי השם הידועים לארתחשסתא, התרשתא, ששבצר ומלאכי, בידעו שקוראיו יבחינו בינם ובין פירושים על דרך פשט שהביא לצדם.

כידוע, עיקר פירושו של רשב"ם אבד, וליכולם של תלמידיו נודע גורל דומה. מקובל במחקר שספר שלא למדוהו לא הועתק, ומה שלא הועתק בדרך כלל לא שרד.²⁵⁵ בהתאם למוסכמה זו ניתן לקבוע שלחוג תלמידיו ותלמידי תלמידיו של רשב"ם לא היה המשך, והמשיכה לדרך הפשט דעכה. דומני שייחוס הפירוש לעזרא-נחמיה לרש"י הוא אשר הצילו מגורל דומה, ובעטיו נוצר מצב מעניין שבו הפירוש היה מוכר לר' משה קמחי, ואילו פירוש רשב"ם ככל הנראה לא היה מוכר לרד"ק,²⁵⁶ אחיו הצעיר ותלמידו של משה קמחי. בשל הייחוס הועתק הפירוש לעזרא-נחמיה שוב ושוב, ואילו מיבולו של המורה, רשב"ם, ומחיבוריהם של מעגל התלמידים הקרוב לו, בהם ר' אליעזר מבלגנצי ותלמידי התלמידים, שרד מעט מאוד.

לתוספת של דיון לשוני לפירוש רשב"ם לשיר השירים הניכרת במאפיינים של בעלי התוספות ראו יפת (לעיל, הערה 124).

²⁵⁴ לזרם זה בפרשנות המקרא ראו בעיקר יפת (פירושים קומפילטוריים), לעיל, הערה 52.

²⁵⁵ עמנואל (לעיל, הערה 129), עמ' 308.

²⁵⁶ כך הציע י' יעקבס, 'האם הכיר רד"ק את פירוש רשב"ם לתורה?', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כ (תש"ע), עמ' 117–135, ובמקום אחר טען יעקבס שגם רמב"ן לא הכיר את פירוש רשב"ם, ראו הנ"ל (לעיל, הערה 42). עוד נותר לברר אם פירושי רשב"ם למקרא היו ידועים לפרשנים נוספים מחוץ לתרבות האשכנזית ולהכריע אם הכיר ראב"ע את פירוש רשב"ם לתורה עוד בטרם הגיע לצפון צרפת (ראו לאחרונה א' כסלו, 'הזיקה בין פירושיהם של ראב"ע ורשב"ם: סוגיית מרכיבי הקטורת', תרביץ, עה [תשס"ט], עמ' 61–80).